

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

Anadolu Selçuklu Dönemi'nin ilk evresinin (1075-1192) siyasal ve kültürel tarihini kısaca ortaya koymaya çalışacağım bu yazıyı hazırlarken karşılaştığım sorunların başında, Selçuklu Dönemi'nin erken safhasına ait kaynaklarının çok sınırlı olması gelmiştir. Bununla birlikte, mevcut dönem kaynakları (yapım kitabeleri, vakfiyeler ve tarihler başta olmak üzere) aracılığıyla, yine de dönemin kültür ortamı hakkında söylenebilecekler olduğu kanısındayım.

Dönemin siyasal tarihi ile ilgili kaynak ve yayınların pek doyurucu olduğunu söylemek mümkün değildir. Dönem tarih kaynaklarından İbn Bibi ve Anonim Selçuknâme'nin¹ yanı sıra, Azimî, İbn ül- Ezrak, İbn Şaddad, Kamal al-din, Mateos, Michel ve Abu'l-Farac² ile özellikle erken dönem hakkında önemli bilgiler içeren üç Bizans kaynağı³ belirtilebilir.

Dönemin siyasal tarihi ve dolaylı olarak kültür yaşamı konusundaki en kapsamlı yayınlar, kültür yaşamına yönelik bazı verileri de değerlendirerek Selçuklu dönemini yalnızca ülkemize değil, dünyaya da farklı boyutlarıyla tanıtan O. Turan'a aittir.⁴ Ayrıca, E. Merçil'in bir kitabında da, Selçukluların siyasal ve kültürel yaşamına yönelik önemli bilgiler mevcuttur.⁵ Bu arada C. Cahen'in, ikisi dilimize çevrilmiş bazı yayınlarını da ihmal etmemek gerekir.⁶ Selçuklu dönemi ticaret etkinliklerini ve sosyal yapısını ele alan kapsamlı kitaplardan biri Ş. Turan'a, diğeri ise T. Baykara'ya aittir.⁷ Erken dönemi pek içermemekle birlikte, Yakındoğu Ticareti konusunda en kapsamlı yayınlardan biri de W. Heyd'in iki ciltlik kitabıdır.⁸

D. Kuban'ın iki kitabı ile bir makalesi Selçuklu kültür hayatına ve sanatına yeni bakış açıları getirmektedir.⁹ O. Arık'ın makalesinde, Selçuklu kültür yaşamının genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.¹⁰ S. Ögel'in bir makalesi ile benzer içerikteki iki kitabında Selçuklu kültür hayatı ve sanatı bağlamında önemli değerlendirmelere yer verilmiştir.¹¹ Konu ile ilgili en son yayınlar olması ve bir tarihçinin gözüyle kültür yaşamına yaklaşımları açısından A. Sevim'in genel nitelikteki iki makalesini de unutmamak gerekir.¹²

Selçuklu kültür yaşamının biçimlenmesinde baş rolü oynayan yapı banilerine/kurucularına yönelik dört yayından söz edilebilir. Bunlardan H. Crane'in makalesi, Selçuklu Dönemi'nde bani konusuna genel bir girişten sonra, eserleriyle banilerin büyük bir bölümünün listesini veren çok önemli bir çalışmadır.¹³ Bu çalışmaya tarafımdan yapılan yeni bir yayın eklenebilir.¹⁴ Kadın banilere yönelik iki yayın bulunmaktadır.¹⁵

Selçuklu kültür yaşamının oluşmasında önemli katkıları olan sanatçılarla ilgili altı yayından söz edilebilir. L. Mayer'in İslâm mimarlarını ve ahşap ustalarını tanıtan kitaplarında Selçuklu sanatçılarından bir bölümüne de yer verilmiştir.¹⁶ Z. Bayburtluoğlu'nun ahşap ustalarını, başta mimar ve mütevelliler olmak üzere yapım etkinliğine katkısı olan kişileri ele alan kitapları bu konudaki en kapsamlı çalışmalardır.¹⁷ Z. Sönmez'in Selçuklu ve Beylikler dönemi sanatçılarından eserleri ve kitabeleriyle birlikte tanıtan kitabı alandaki önemli yayınlardandır.¹⁸ Konuyla ilgili son yayın tarafımdan yapılmıştır.¹⁹ Bu yayınlara karşın, Selçuklu kültür hayatının elimizdeki veriler çerçevesinde tüm boyutlarıyla değerlendirildiğini söylemek yine de mümkün değildir.

Amacım, dönemin kültür ortamını tarihsel bir perspektif içinde ele almaktır. Bu nedenle, önemli tarihi olaylar ve kültürel etkinlikler bir arada sunulacaktır. Bir dönemin kültür yaşamını tarihten soyutlamanın mümkün olduğu kanısında değilim.

Konuya tarihsel perspektif içinde bakmadan önce bir-iki hususu vurgulamak istiyorum.

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

Anadolu'nun İslâmlaşma süreci Selçuklulardan çok daha önceleri başlamıştır.

Özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesi söz konusu olduğunda bu süreci Hz. Ömer (639-661) ve Emeviler (661-750) zamanına kadar geri götürmek mümkündür. Günümüze gelen eserler bağlamında örnek pek fazla değilse de, Anadolu'nun büyük bir bölümünün 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'nı izleyen yıllarda ele geçirilebilmesinde bu oluşumun önemli bir payı vardır. Nitekim, Diyarbakır, Mardin ve Urfa gibi yerleşmelerimiz Selçuklu Dönemi öncesinde büyük ölçüde İslâmlaşmıştı. Buralarda, başta Emevi ve Abbasilerin (750-869/898-930) egemenlikleri olmak üzere Şeyhoğulları (869-898), Hamdaniler (930-980), Büveyhiler (978-982), Mervanoğulları (984-1085), Büyük Selçuklular (1086-1093) ile Suriye Selçuklularının (1093-1097) egemenliklerinden söz edilebilir. Bu sülalere, Büyük Selçuklulara tâbi olan İnalıoğlu (1097-1183) ve Nisanoğulları'nı (1142-1183) da eklemek gerekir. Bölgede, Türkmen beyliği olan Artukluların egemenliği ancak 12. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır (1183-1232; 1298-1393).

Erken dönemde, Şanlıurfa ilimize bağlı Harran önemli yapılarla donatılmıştır. Kuşkusuz Türk egemenliği öncesinin en önemli eseri Diyarbakır'daki Ulu Cami'dir. İlk yapımları Antik Dönem'e geri giden Diyarbakır, Silvan, Mardin, Harput'taki surlar ve kaleler bu dönemlerde önemli onarımlar geçirmişlerdir (Resim 1). Ayrıca, Diyarbakır'ın güneyinde, Yenikapı yakınındaki Dicle Köprüsü'nden söz edilebilir. Güney yüzünde, kemerler ile korkuluk arasındaki çiçekli kufi kitabesinden 1064-65 yılında Kadı Ebu'l Hasan Abdülvahid'in yönetiminde mimar Ubeyd'e yaptırılmış bir Mervanoğlu eseri olduğu anlaşılmaktadır. 10 gözlü bazalt taşlarla yapılmış köprü 180 m. uzunluğundadır.

Selçuklu sanatı yerine Selçuklu Dönemi sanatı kavramının kullanılması daha doğru olacaktır. Çünkü, Anadolu'da Türkmenler arasında egemenlik mücadelelerinin yaşandığı 12. yüzyılda, Selçuklular dışında özellikle iki önemli beylikten söz etmek gerekir (Resim 2). Bunlardan biri olan Artuklular Güneydoğu Anadolu'nun hakimi konumundadırlar. Ancak, asıl mücadele Orta Anadolu'da, özellikle Selçukluların Konya'yı başkent yapmalarından sonra Danişmendoğulları (1095-1175/80) ile yaşanmıştır. Ayrıca, Doğu Anadolu'da, büyük ölçüde Selçuklulara tâbi olan iki beylik, Saltuklular (1080-1201) ve akılcı politikaları sonucu uzun ömürlü olan Mengücekoğulları (1071-1252), dönemin önemli eserlerine damgalarını vurmuşlardır.

12. yüzyıla aslında sanat etkinlikleri açısından egemen olan Selçuklular değil, başta Artuklular ve Danişmendliler olmak üzere beyliklerdir. Bu dönemi belki de, "Selçuklu Devleti'nin egemenliği altındaki beylikler safhası" olarak görmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

12. yüzyılda yapım etkinlikleri büyük ölçüde sultanların ve beylerin patronluğunda gerçekleştirilmiştir. Bu kişilerin dönem kaynakları aracılığıyla kesin olarak belgelenebilen eserlerinin sayısı 134'tür. Bu eserlerin büyük bir bölümü anıtsal ölçekte tek yapılarıdır. Bu eserlerin ortaya konmasında 38 baninin yanı sıra, yapım yöneticileri ve sanatçıların da önemli katkıları vardır. Ne yazık ki dönemin mimarlık ürünlerinin yarısından çoğu günümüze gelebilmiştir. Bu nedenle, banilere kıyasla yapım yöneticisi ile sanatçı ad ve ünleri daha sınırlı kalmaktadır. Kitabe ve vakfiyeler aracılığıyla saptayabildiğim yapım yöneticisi sayısı 7, sanatçı sayısı ise 5'dir. Söz konusu yapım yöneticisi ve banilerin kimisi birden çok eserin yapımında çalışmışlardır. Sadece bu veriler dahi, dönemin yapım etkinliklerinin boyutu ve içeriği hakkında yeterince fikir verebilmektedir.

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

Mimari alandaki ürünlerin zenginliği şehir yaşamının canlılığını ve boyutlarını ortaya koymaktadır. Selçuklu çevresinde başkent Konya'nın yanı sıra, özellikle ülkelerarası yoğun ticaret ilişkileriyle gelişen başta Kayseri, Sivas, Malatya ve Diyarbakır olmak üzere birçok şehirde kalabalık bir nüfusun barınmaya başladığı ve gelişmiş şehir yaşamının gereği olan hemen her tür yapının inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapım etkinliğini belki bazı ana başlıklar altında vermek konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Yapı türleri olarak dokuz ana grup karşımıza çıkmaktadır: 1) Askeri yapılar: Surlar, kaleler ve şehir kapıları; 2) İdari yapılar: Saraylar ve köşkler; 3) Dini yapılar: Camiler, mescitler ve namazgâhlar; 4) Eğitim yapıları: Mektepler, medreseler, darülhadis ve kütüphane; 5) Sağlık yapıları: Maristan; 6) Dini ve sosyal yardım kurumları: Darülacezeler; hânkah, tekke ve zaviye türünde tarikat yapıları; 7) Ticaret yapıları: Şehir içi ve dışı hanları, bedesten ve çarşılar; 8) Su yapıları: Hamamlar ve çeşmeler; 8) Diğer bayındırlık yapıları: Köprüler; 9) Mezar yapıları: Türbeler.

İlginç olan bir özelliğe de işaret etmek istiyorum. Selçuklu Anadolu'sunda, Osmanlılar da dahil olmak üzere Anadolu ve Anadolu dışındaki tüm İslâm çevrelerinden farklı olarak yapım etkinliğinin odağını camiler değil, tüm etnik gruplardan büyük kitlelere hizmet veren ticaret ve sağlık yapıları oluşturmuştur. Orta Çağ dünya ticaretinin en önemli ortaklarından olan Selçuklular, yalnız devlet politikasında değil, sanat etkinliklerinde de en büyük ağırlığı ticarete vermişler ve doğudan batıya, kuzeyden güneye Anadolu'yu kateden ana ticaret, hac ve sefer yollarını çok sayıda şehir dışı hanlarıyla süslemişlerdir. Süslemişlerdir diyorum, çünkü bu yapılar yalnız biçimsel ve işlevsel özellikleriyle değil, mimari süslemeleriyle de döneme damgalarını vurmuşlardır.

Selçuklu süslemeciliği en başarılı örneklerini taş malzeme kullanımı ile vermiştir. Bunu hem yerleşimlerdeki hemen her tür yapıda, hem de şehir dışı hanlarında her boyutuyla 12. yüzyılın 2. yarısından başlayarak bulmak mümkündür. Ayrıca, başta camilerdeki minberler ve rahleler olmak üzere birçok yapının kapı kanatları ve pencere kapaklarında ahşap işçiliğinin de yetkin örnekleri karşımıza çıkar. Anadolu dışında yaygın olarak örgü ve süsleme malzemesi olarak kullanılmış tuğla ve alçı ise Anadolu'da taş ve 12. yüzyıl sonlarından başlayarak çiniyle kıyaslandığında çok sönük kalır. Süsleme türlerinin her türünün kullanılabilirdiği ve belki de dönemin sanat anlayışının en iyi ortaya konabileceği bir malzeme olması nedeniyle taş süslemeciliği önemli örnekler vermeye başlamıştır. Ancak, kuşkusuz taş süslemeciliğinin en parlak çağını, 13. yüzyılda her boyutuyla bulabilmek mümkün olacaktır. Nitekim, figürlü örneklerden bitkisel ve geometrik düzenlemelere kadar zengin bir süsleme dağarcığı karşımıza çıkar. Buna, yazının da kitabeler dışında tümüyle süsleme amaçlı kullanımını ekleyebiliriz. Tüm İslâm çevrelerinde, erken dönemler (7-9. yüzyıllar) dışında figürlü bezemenin en yoğun kullanım alanını Anadolu'da bulmasında kuşkusuz malzeme tercihlerinin de önemli bir payı olmuştur.

El sanatları ürünleri açısından ne yazık ki bu denli şanslı değiliz. Bu dönemden günümüze oldukça az sayıda örnek gelebilmiştir. Kuşkusuz Selçuklu Dönemi Anadolu'sunun ilkin Moğollar, daha sonra Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde, hatta Cumhuriyet'in başlarında yüz yüze geldiği yıkımlar bu sonucu yaratan en önemli etmenlerden biri olmalıdır. Mimaride bu denli zengin ürünler veren ilk Beylikler ve Selçukluların el sanatlarına ilgisiz kalması beklenemezdi.

Bu kısa girişten sonra, tarihsel süreç içinde dönemin kültür ortamına bakabiliriz. Anadolu'ya ilk Türkmen akınları 1040'larda Horasan'dan Batı'ya hareket etmeleriyle başlamıştır. Bu olayı izleyen yıllarda Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, başta devletin kuruluşunda önemli rolü olan Selçuk Bey'in torunu ve yeğeni Kutalmış Bey olmak üzere

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

yanında bulunan şehzadeleri batıdaki ülkelerin fethiyle görevlendirdi.

Doğu Anadolu'da ilk fetihler Kutalmış Bey ve arkadaşları tarafından 1047-48 yıllarında gerçekleştirildi. Bu akınlar sonucunda Bizans İmparatorluğu 1049-50'de Büyük Selçuklu Devleti ile barış anlaşması yapmak zorunda kaldı. "Emevîler Devri'nde İstanbul'da yapılan ve harap bir durumda olan camii'nin tamiri, mihrabının üzerine eski Türk hâkimiyet simgesi olarak kullanılan ve Tuğrul Bey'in de mühründe bulunan ok ve yay işaretinin konması, Mısır Fatimî halifeliği adına okunan şif hutbesinin, Sünnî Abbasî Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adına değiştirilmesi" kararlaştırıldı.²⁰ 1054 yılından başlayarak Anadolu'ya daha düzenli akınlar yapılmaya başlandı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da birçok Bizans kalesi fethedildi. Böylelikle bölgedeki Bizans gücü büyük ölçüde kırıldı. Tuğrul Bey'in ölümünden (1063) sonra başa geçen Alp Arslan'ın ilk işi, saltanat mücadelesine girişen Kutalmış Bey'in isyanını bastırmak ve Anadolu seferlerini sürdürmek olmuştur. 1064 yılındaki bu mücadele sırasında Kutalmış Bey atından düşerek vefat etmiştir.²¹ Kardeşi Resultekin ile oğulları Mansur ve Süleyman tutsak alınmışlardır.

Doğu Anadolu'da Ermeni Prenslüğü kurmaya çalışan Giorg, Selçukluların "yıllık vergi ödemek şartı ile Selçuklu vasalı olma" önerisini kabul etti.²² Ermeni ve Gürcülere karşı kazandığı zaferlerden sonra, asıl amacı Anadolu'da geniş çapta fetihler yaparak Bizans'a ağır darbeler indirmek olan Alp Arslan, ülkenin doğu sınırlarında çıkan karışıklıklar nedeniyle Anadolu'dan ayrıldı; "Kutalmışoğulları Mansur ve Süleyman'ı Anadolu'daki fetih hareketlerini sürdürmekle" görevlendirdi.²³ Ancak kardeşler, Anadolu'da Büyük Selçuklulardan bağımsız olarak hareket etmeye başladıkları için yakalanarak hapse atıldılar. Bu tarihten sonra akıncı birlikleri, fetihlerini doğudan Orta Anadolu'ya, hatta yer yer Marmara Denizi kıyıları ve Karadeniz'e kaydırdılar. Bunun üzerine Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes (1068-71) Anadolu'daki Selçuklu işgallerine son vermek amacıyla hazırladığı büyük bir orduyla Malazgirt önlerine gelmişse de, 26 Ağustos 1071'de Sultan Alp Arslan yönetimindeki Selçuklu ordusuna yenilmiş,²⁴ böylelikle Anadolu'nun özellikle doğu ve güneydoğu kesimleri büyük ölçüde Türklerin egemenliği altına girmiştir. Alp Arslan'ın 1072 yılında ölümü üzerine, hapisten kaçan Kutalmış oğulları Fırat ırmağı boylarında Diyarbakır, Urfa ve Birecik çevresinde fetihlerde bulunmuşlardır. Alp Arslan'ın yerine geçen Melikşah Kutalmış oğullarını Anadolu'nun fethiyle görevlendirmiş, kendilerine "hükümdarlık menşuru" vermiştir.

Sultan Melikşah'ın amacı, kendisine karşı düşmanca bir tutum içinde olan Kutalmışoğullarını uzaklaştırmak ve hiçbirinin tek başına devlet kuramayacağı bir ortak hükümdarlığı sağlayarak onları zayıf durumda bırakmaktır. Ayrıca, Anadolu'nun fethine memur edilen diğer beylerle de, Anadolu'da tek devletin kurulması engellenmek istenmiştir. Nitekim, Anadolu'da uzun süre, Sultan II. Kılıç Arslan zamanının (1155-92) ortalarına kadar başta Danişmendoğulları ve Artukoğulları olmak üzere beyliklerle Selçuklu Devleti arasında güç mücadeleleri yaşanmıştır.²⁵

Kutalmış oğlu I. Rükneddin Süleyman Şah, ağabeyi Mansur'u Sultan Melikşah'ın da yardımıyla öldürterek ailenin en güçlü lideri olmuş, 1074 yılında Anadolu'nun batı sahillerine ulaşmış ve 1075 yılında İznik'i başkent yaparak Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Bizans İmparatorluğu'nda başgösteren kargaşalıklar sırasında Süleyman Şah'ın İmparator III. Nikephoros Botaniates'e (1078-81) yardımı, Rumeli'ye karşılık İznik'in Selçuklulara bırakılmasına yol açmıştır. Kısa sürede Anadolu'nun doğudan güneye ve batıya kadar birçok yeri Türklerin eline geçmişti.²⁶ Süleyman Şah ve onu izleyen sultanlar, eski Türk göçebe hukukuna göre toprakları köylüye dağıtıyor ve devlet mülkiyeti altında herkesin

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

tasarrufuna olanak sağlayan bir miri toprak rejimi, yani mülkiyeti devlete ve tasarrufu köylülere ait sistemi kuruyorlardı.²⁷ Melikşah'a sadakatini çeşitli vesilelerle gösteren Süleyman Şah, 1077 yılında Melikşah'tan "sultan" unvanı ile hitap eden bir "menşur" olarak tek başına Anadolu Selçuklu Devleti tahtına çıkmıştır.²⁸

1078 yılında Süleyman Şah askeri üssünü Üsküdar'da kurdu ve 1080'de Türkmenler Boğaz'ın Asya tarafına yerleştiler. Bunun üzerine 1081 yılında, Süleyman Şah ile Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) arasında yapılan antlaşmaya göre, Kocaeli yarımadası dışında hemen tüm Anadolu Süleyman Şah'a bırakılmış oluyordu.²⁹ Aynı tarihte, Bağdat'taki Halife tarafından Süleyman Şah'a "sultan" unvanının verildiği kaynaklarda belirtilir.³⁰

Bu dönemde Süleyman Şah yoğun bir biçimde Anadolu fethine girişmiş, Antakya seferinden önce Orta Anadolu'ya, sahil bölgelerine, bütün Anadolu vilayetlerine egemenliğini yaymış ve bu bölgelere valiler atamıştır. Süleyman Şah, yakın ilişkileri bulunan, Trablusşam'da bağımsız bir yönetim kuran ve ticaret yoluyla zenginleşen Şii inançlı Ebu Talip İbn Ammar'a bir elçiyle başvurup, "fethetmiş olduğu ülkeler için kadı ve hatipler göndermesini" istedi.³¹ Bu dönemde, Taylu Danişmend'in oğlu Gümüştekin Ahmed Gazi de, Süleyman Şah'ın dayısı ve tâbi'i olarak Sivas, Amasya ve Tokat yörelerinde Danişmendli Beyliği'ni kuruyordu.³²

Süleyman Şah'ın egemenliği kısa sürede çok geniş bir alana yayılmıştır. Bu dönemde, Anadolu'nun karışıklığından yararlanan Ermeniler Fırat bölgesinde yoğunlaşarak prenslik kurmuşlar, Selçukluların doğu ve güneyde İslâm ülkeleriyle ilişkilerini kesmeye çalışmışlardır. Doğuda kurulan Ermeni Krallığı'nın Melik Şah'ın desteğini kazanması, Süleyman Şah'ı doğu seferine zorlamıştır. Süleyman Şah 1082 yılında Çukurova'ya girerek Tarsus'u fethetmiş, 1083'de Antakya dışında tüm bölge egemenliği altına girmiştir. Antakya'nın fethi ise 12 Ocak 1085'de gerçekleşmiştir.³³ Şehirdeki Büyük Kasiyan (Cassinus) Kilisesi camiye çevrilerek ilk Cuma Namazı burada kılındı, Suriye'den birçok kişi de buna katıldı. Hıristiyan halkın isteği üzerine şehirde Meryem Ana ve Aziz Cercis (Georgios) kiliselerinin inşasına izin verildi. Dönemin ünlü şairi Ebu'l-Muzaffer Muhammed Abîverdî (öl. 1113) de büyük fetih nedeniyle sultana kaside yazdı.³⁴ 12. yüzyıl Arap tarihçilerinden el-Azîmi, Antakya'nın fethiyle ilgili olarak, "Antakya Kapısı'ndaki Deyrülmülk'te, bakır bir at üzerinde, yine ok torbalarıyla birlikte bakırdan yapılmış yedi Türkmen askerini tasvir eden bir Türk tılsımının bulunduğunu" belirtmiştir.³⁵

1085 Temmuzunda Halep kuşatılmış ve bu olay Büyük Selçuklularla Süleyman Şah arasındaki sorunları arttırmıştır. Nitekim, Melik Şah'ın kardeşi Tutuş ile Artuk Bey Halep üzerine yürüdüler; iki ordu arasında 4 Haziran 1086'da Ayn Saylam mevkiinde yapılan savaşta Süleyman Şah yenilgiye uğradı ve esir düşmemek için kılıcını çekerek intihar etti (veya savaş meydanında şehit edildi) ve Halep Kapısı'nda defnedildi.³⁶ Süleyman Şah'ın Türbesi, Mürşitpınar sınır kapısına 37 km. uzaklıkta, Fırat ırmağının doğu kıyısındaki Karakozak köyü sınırları içindedir.

Süleyman Şah Dönemi yapım etkinliklerine yönelik ne yazık ki hemen hiçbir bilgiye sahip değiliz. Yalnız saray(lar) 19. yüzyıla kadar seyahatnamelerde geçmektedir. Nitekim, 19. yüzyıl seyyahlarından C. Texier, Süleyman Şah'ın İznik'te, göl kıyısında, Senatus Sarayı yakınındaki Sarayı'nı şehir haritasına işlemiştir.³⁷ Ancak, yerinde yaptığımız araştırmada ne sarayın, ne de bu döneme ait olabilecek başka bir yapının varlığını saptayamadık.

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

1071 sonrasında Süleyman Şah'ın yanı sıra başka beyler de fetihlerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında Erzurum ve çevresinde Saltuk Gazi; Kemah ve Divriği çevresinde Mengücek Gazi; Niksar, Malatya ve Sivas çevresinde Danişmend Gazi; Mardin ve Diyarbakır çevresinde Artuk Bey ve İzmir çevresinde Çaka Bey egemen olmuşlardır.³⁸ Anadolu'daki ikinci büyük Türk gücü olan Danişmendli Beyliği bu dönemde Malatya'ya egemen olmuştur da, Selçuklular gibi onların da ilk önemli merkezlerinde yapım etkinliklerine yönelik hiçbir veriye rastlayamıyoruz. Benzeri bir durum, bilgilerimiz çerçevesinde diğer beylikler için de geçerlidir.

1087 yılında Süleyman Şah'ın yerine, Antakya seferine çıkarken naip olarak İznik'te bıraktığı Ebu'l Kasım devlete sahip çıkmış; hatta rivayete göre İznik tahtına çıkarak "sultan" unvanını da almıştır.³⁹

Ebu'l Kasım'ın, Süleyman Şah'la Bizans Devleti arasında 1081 yılında yapılan antlaşmayı bozarak boğazlara doğru akınları, Marmara sahilinde Kios Limanı'nda donanma inşasına girişmesi, İzmir'de beylik kuran Bizans Sarayı'nda yetişmiş Çaka Bey ile ittifak girişimi üzerine, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah Anadolu'ya ve İznik üzerine bir ordu göndermiştir. 1092 yılında Melik Şah'ın emriyle öldürülmesine kadar süren Ebu'l Kasım'ın naipliği zamanında da, Selçukluların yapım etkinliklerine yönelik herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Bu dönemde, Diyarbakır Ulu Camii'nin 484/1091-92 tarihli Melikşah onarımının gerçekleştirildiği bilinmektedir. Diyarbakır Ulu Camii, enlemesine çok destekli ve mihrap önü vurgulu, revaklı dış avlulu plan şemasıyla Emevi Dönemi geleneklerinin bir uzantısıdır. Muhtemeldir ki ilk yapımı Emevi Dönemi'ne kadar geri götürülebilir.

1092 yılında Melik Şah'ın ölümü üzerine hapisten kurtulan Süleyman Şah oğlu I. İzzeddin Kılıç Arslan İsfahan'dan İznik'e gelerek babasının yerine tahta çıkmış ve "sultan" unvanını almış, Çaka Bey'in kızı ile evlenmiş, Bizanslıları Marmara kıyılarından atmış ve 1095 yılında Doğu Anadolu'da fetihlere başlamıştır. Türk fetihlerine karşı, Bizans Devleti'nin kıskırtması ile I. Haçlı Seferleri başlamış ve öncü olarak 1096 yılında Anadolu'ya gelen keşiş Pierre'in İznik saldırısı, Kılıç Arslan'ın kardeşi Kulan Arslan (Davud) tarafından püskürtülmüştür. Bu başarı, Kılıç Arslan'ın Haçlıları küçümsenmesine yol açmıştır. Haçlıların İznik'e kadar ilerleyemeyeceğini düşünen Sultan, başkenti ve sahip olduğu toprakları korumak yerine Doğu seferine çıktı.

Bu tedbirsizliğin sonucunda Haçlılar, Bizans ordularıyla birlikte kuşattıkları İznik'i 26 Haziran 1097'de ele geçirmişlerdir. Eskişehir'de de Haçlı ordularını durduramayan Kılıç Arslan, 4 Temmuz'da Eskişehir Savaşı'nda Haçlılara yenik düşmüş, Marmara ve sahil bölgelerini kaybetmiş; bunun üzerine çete savaşlarına girişerek Haçlılara büyük kayıplar vermiş ve Haçlı ordusu Suriye'ye geçmiştir.⁴⁰

Bu dönemin diğer önemli bir olayı Çaka Bey'in Sultan'ın emriyle öldürülmesidir. Çaka Bey'in Batı Anadolu'daki etkinlikleri Bizanslıları büyük ölçüde tedirgin etmeye başlamıştır. Yaptırdığı gemilerle Urla ve Foça şehirlerini Bizanslılardan aldı; daha sonra Sakız Adası'nı fethetti. Hatta bir rivayete göre Chos (İstanköy), Rodos ve diğer adaları da süratle ele geçirdi.⁴¹ Çaka Bey, Bizans Devleti'ni yalnızca karadan yıkmanın olanaksızlığını düşünerek, Türk tarihinde ilk kez önemli bir denizcilik hareketine girişti. Çaka Bey bu planına o denli güveniyordu ki, imparatorluk unvan ve alametlerini taşımaya başlamıştı.⁴² Çaka Bey'in Çanakkale Boğazı'ndaki etkinlikleri, kendisini bu bölgenin hakimi sayan Sultan

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

I. Kılıç Arslan'ı da tedirgin etmeye başlamıştı. Aynı zamanda Sultan'ın kayınpederi olan Çaka Bey'in ilerleyişi nedeniyle Bizans İmparatoru iki rakip hükümdarın çatışmasını istiyor ve bunu teşvik de ediyordu.

Selçuklu Sultanı topraklarını doğuda genişletmek, Bizans İmparatoru ise Balkanlar'da serbest kalmak için Çaka Bey'e karşı birleşmek zorunda kalmışlardı. Nitekim, Sultanın üzerine sevk ettiği ordu ile Bizans donanması arasında sıkışıp kalan Çaka Bey, Sultan'ın yanına giderek ondan yardım istemiş, ancak I. Kılıç Arslan içki ziyafeti sırasında (1097 öncesi?) Çaka Bey'i öldürmüştür.⁴³

Haçlı ve Bizans yenilgilerinden sonra I. Kılıç Arslan Konya'ya yerleşerek burasını kendisine başkent yaptı. Daha 1102 yılında Konya'lı Abdullah isminde bir âlimin oradan Şam'a gidip vaızlarda bulunduğu dair bir kaydın, şehrin kısa sürede nasıl bir Türk-İslâm şehri haline gelmiş olduğunu gösterdiği öne sürülmektedir.⁴⁴ Bu arada, Baudouin de Boulogne tarafından Urfa'da Haçlı Kontluğu kurulmuştur (1098-1146). Baudouin, üç yıl Urfa'da etkili olmuş, daha sonra Kudüs Haçlı Devleti'nin resmi ilk kralı olmuştur (ölümü 1118).⁴⁵ Bu arada, Haçlı seferlerinin devamı olarak, Danişmend Ahmed Gazi 1101 yılında Malatya yakınında Haçlı ordularına karşı büyük bir zafer kazanmış ve Malatya'yı fethetmiştir. Bu arada, Haçlıları tehlikeli olarak görmeye başlayan Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos Kılıç Arslan ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu anlaşmayla, Bizanslıların işgali altında bulunan Marmara sahilleri, İzmir bölgesi ve Antalya çevresini Sultan terk etmiş, buna karşılık İmparatorluğ'un diğer bölgeleri Selçuklulara bırakılmıştır. Danişmend Gazi'nin ölümünden sonra 1105 yılında Kılıç Arslan Malatya'yı fethetmiştir.⁴⁶ Sultan'ın doğudaki girişimleri üzerine, Erzurum hükümdarı Saltuk ve Ahlat hükümdarı Sökmen beyler (1100-1207) dışında bütün beyler aynı yıl sultanın tâbi'iyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.⁴⁷

Kılıç Arslan 22 Mart 1107'de Musul'a girdi, tahta çıkıp Sultan Muhammed Tapar namına okunan hutbeyi kendi adına çevirdi; onbir yaşındaki oğlu Mesud'u (Şehinşah'ı) melik olarak atadı, eşini de orada bıraktı.⁴⁸ Muhammed Tapar'ın kumandanı Çavlı'nın büyük bir ordu ile ilerlemekte olduğunu öğrenen Sultan, Musul'dan ayrılarak güçlerini topladı. Habur Irmağı üzerindeki savaşta Kılıç Arslan'ın ordusu yenilgiye uğradı, Habur Irmağı'ndan karşı kıyıya geçmek isteyen Sultan 14 Haziran 1107'de ırmakta boğularak öldü. Birkaç gün sonra kıyıya vuran cesedi Silvan'da defnedildi.⁴⁹ Silvan valisi bulunan atabeyi ona orada bir türbe yaptırdı ve bu türbe Kubbet üs-Sultan adını aldı. Bu türbeye, başta 1122 yılında ölen Artuklu Beyi I. İlgazi olmak üzere birçok devlet adamı ile 1130 yılında Kılıç Arslan'ın kızı Saide Hatun defnedildi. Buraya bir zaviye yapıldı; daha sonra burası büyüyerek Sultan Mahallesi adını aldı.⁵⁰ Mateos, çok iyi ve tatlı bir zat olduğu için Hıristiyanların Sultan'ın ölümü nedeniyle büyük yas tuttıklarını belirtir.⁵¹ Bu türbe ne yazık ki günümüzde ayakta değildir. Selçuklu Dönemi'ndeki ilk bakır sikke Sultan I. Kılıç Arslan tarafından bastırılmıştır. Sikkenin üzerinde Sultan'ın adı ve "es-sultan" unvanı ile bir süvari tasviri yer alır.⁵²

Dönemin en önemli yapısı, Danişmend Gazi tarafından 1086-1104 yılları arasında inşa ettirilen Tokat'taki Garipler Camii'dir.⁵³ Yapı, 7 m. çapındaki kubbesiyle merkezi tipin Selçuklu Dönemi sonuna kadarki tek örneği olmasının yanı sıra, 3 m. çapındaki kubbeli hünkâr mahfili ile erken dönemde özel bir konuma sahiptir (Resim 3).

Danişmendlilerden Melik Gazi, Bizanslıları mağlup ettiği gün doğan oğluna Yağlıbasan adını verir; kendisi ve oğlu Niksar'ı imar ederler. Danişmend Gazi'nin mezarı üzerine türbe,

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

tekke ve imaret inşa ettirirler. Yağıbasan, babasının ölümünden sonra Suli oğlu Halifet Gazi (Alp) ile birlikte Bizans topraklarında savaşlar yapar. Yağıbasan Sivas şehrinde birçok imaret yaptırır; dedesi Melik Danişmend Gazi zamanından kalma bütün harap olmuş cami ve medreseleri imar eder.⁵⁴ Anadolu'da telif edilmiş ilk yazma olarak kabul edilen İbnü'l Kemal İlyas b. Ahmed'in Keşfu'l-Akabe adlı eseri 1105 yılında Danişmendli Beyi Gümüştekin Ahmed Gazi'ye ithaf edilmiştir. Eserde, Melik'in çeşitli ülkelerdeki başarılı fetihleri anlatılmaktadır.⁵⁵

I. Süleyman Şah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan buhran bu kez daha şiddetle baş gösterdi. Nitekim, Musul'u egemenliği altına alan Kılıç Arslan 1107 yılında ölünce, Haçlı saldırılarını kırdıktan sonra kurduğu birlik de hızla dağıldı ve Selçuklu Devleti büyük bir sarsıntıya uğradı. Bu durumdan yararlanan Bizanslılar da Selçukluların fethetmiş oldukları birçok yöreyi geri aldılar. Çavlı da Musul'u ele geçirdi. Bu arada Şehinşah (Melikşah) kardeşi Mesud'u hapsedirip 1110 yılında Konya'da sultanlığını ilân etti.⁵⁶

1110-16 yılları arasındaki Şehinşah Dönemi hakkında kaynaklarda hemen hiçbir bilgi yoktur. Bu döneme ait belirleyebildiğimiz tek yapı Artuklu çevresinden gelmektedir. Mardin'deki 1111 tarihli Cami el-Asfar, Artuklu Beyi Necmeddin tarafından yaptırılmıştır. Mardin'deki 1108/09-1122/23 tarihli Eminateddin Külliyesi'nin (cami-medrese-namazgâh-çeşme-hamam-mevcut olmayan maristan) yapımına Eminateddin zamanında başlanmışsa da, yine Artuklu Beyi Necmeddin zamanında, ancak Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Mesud Dönemi'nde tamamlanabilmiştir (Resim 4). Yapı topluluğu, Anadolu'daki belirleyebildiğimiz ilk külliye olması açısından büyük bir önem taşımaktadır.⁵⁷

Hapisten kaçırılan I. İzzeddin Mesud, Danişmendli Emir Gazi'nin yardımıyla Şehinşah'ı yenmiş ve onu öldürttüktan sonra 1116 yılında Selçuklu Devleti'nin başına geçmiştir. Bu buhranlı dönem, Kılıç Arslan zamanında gücünü büyük ölçüde yitiren Danişmendlilerin gittikçe bölgede söz sahibi olmasına yol açtı. Nitekim, 10 Aralık 1124'te Malatya yeniden Danişmendlilerin eline geçti ve Malatya'dan Sakarya'ya kadar tüm Selçuklu yörelerini egemenlikleri altına aldılar. Böylelikle Danişmendliler, Anadolu'daki en önemli güç haline geldiler. Melik Gazi Dönemi Danişmendlilerin en parlak zamanıdır. 1134 yılında ölümü üzerine başa geçen Melik Muhammed, uzun zamandır harap kalan Kayseri'yi imar edip burasını kendisine başkent yapmıştır. Yıkılmış kilise ve tapınakların taşlarıyla yeni yapılar (saraylar ve camiler) inşa ettirmiş; Kayseri Ulu Camii de onun tarafından yaptırılmıştır.⁵⁸ Ayrıca, diğer İslâm ülkelerinden alimleri sarayına getirtmiştir; bu kişiler içinde en ünlüsü Abdülmecid b. İsmail el- Herevî idi.⁵⁹

Yeni bir Haçlı tehlikesine karşı 1138 yılında Bizanslılar ile Selçuklular anlaştilar ve bu olay Selçukluların doğuda eski egemenliklerini kurlmalarını sağladı. Bu arada, Trabzon Dukası Konstantin Gabras da gücünü arttırmış ve Selçuklularla anlaşarak müstakil bir devlet kurmuştur. 1141 yılında Sultan Mesud'un Fırat boylarına kadar Danişmendli topraklarını ele geçirmesi, Danişmendli Beyi Yağıbasan'ın Bizanslılarla anlaşmasına yol açtı. Bu istilalar karşısında imparator, Türkleri Anadolu'dan çıkarmak için büyük bir ordu ile harekete geçti. Batı Anadolu'yu Türklerden kurtardı, Akşehir'i ele geçirdi ve Konya önlerine kadar geldi. Bu dönemde, yaygın kanının aksine Konya şehrinin surlarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰ Konya çevresinde ve Anonim Selçukname'ye göre Konya vilayetinde büyük tahribat yapan imparator, II. Haçlı Seferi'nin başlaması üzerine İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.⁶¹ Bu olaydan sonra İmparator, I. Mesud ölünceye kadar sefere çıkmadığı gibi, Haçlı tehlikesine karşı Sultan'la anlaşmak zorunda kaldı.

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

11. Haçlı Seferi, İmadeddin Zengi'nin 1146 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırması, Antakya Dukalığı, Trablus Kontluğu ve Kudüs Krallığı'nı tehdit etmesiyle 1147 yılında başladı. Geçen sefere oranla çok daha büyük ve örgütlü ordular Alman Kralı III. Konrad ve Fransa Kralı VII. Louis'nin yönetiminde 1147 yılında Anadolu'ya girdi.⁶² Bunun üzerine Sultan Mesud bütün güçlerini topladı, şehir ve kaleleri tahkim ettirdi, hisar ve burçları tamir ettirdi, hendekler kazdırdı, elçiler göndererek komşu Türk hükümdarlarından yardım istedi.⁶³ Alman orduları ile Sultan Mesud'un orduları arasında 25 Ekim 1147'de Eskişehir (Dorylaion) yakınında yapılan savaş sultanın zaferiyle sonuçlandı ve Haçlı ordusu dağıldı. Selçuklular bu zaferden sonra sayısız ganimetle kalelerine döndüler.

Süryani Michel'e göre, Türklerin ülkesi o kadar ganimetle doldu ki, Malatya'da gümüşün değeri altın derecesine yükseldi.⁶⁴ Sultanın ülkesinden geçmenin olanaksızlığını anlayan Haçlı orduları, İznik'ten Bergama, İzmir ve Selçuk yolu ile Türk toprakları dışında sefere devam etti, Denizli ve Antalya üzerinden Suriye'ye geçmek zorunda kaldı.⁶⁵

Sultan Mesud, oğlu Kılıç Arslan'la birlikte doğuda ve güneydoğuda seferlere girişti. Anonim Selçukname'ye göre sultan, fethedilen yerlerde camilere 77 minber koydurmuş, halifeden gelen hatipler tayin etmiş ve kendisine de hil'atler gönderilmiştir.⁶⁶ Sultan, kendisine karşı ayaklanan Danişmendlilere karşı üçüncü kez Malatya üzerine yürüdü ve tüm Danişmendlileri egemenliği altına aldı.

12. yüzyıl ortalarında Ermenilerin Güney Anadolu'da genişleme siyaseti, Bizans İmparatoru'nu Sultan Mesud'la anlaşma yapmaya zorladı. Sultan, 1154 yılında tüm Çukurova'yı istilaya başladı. Ancak, bu sırada başlayan veba salgını, fırtına ve sel Selçuklu ordusunun Antakya'ya ulaşmadan geri dönmesine neden oldu. Kilikya seferi dönüşünde hastalanan Sultan ülkesini üç oğluna paylaştırdı, Kılıç Arslan'ı kendisine veliyaht seçti ve on ay sonra 1155 yılında öldü.⁶⁷

Anadolu Selçuklularının kitabeler ve diğer kaynaklar yoluyla belirleyebildiğimiz ilk yapım etkinlikleri ve "yükselme döneminin başlangıcı" Sultan I. Mesud Dönemi'nde karşımıza çıkmaktadır. Sultan Konya şehrini, özellikle de İç Kale'yi (Alaeddin Tepesi) imar etmiştir (Resim 5). Turan'a göre, kale içindeki cami, saray ve kalenin ilk inşası Mesud'un eseridir.⁶⁸ Sultan Mesud'a ait tarihsiz bir bakır sikkenin bir yüzünde "es-sultan ül-muazzam" unvanıyla sultanın adı, diğer yüzünde ise ortada, bir elinde küre, diğerinde labarum tutan Bizans İmparatoru I. Aleksius Komnenos'un büstü yer almaktadır.⁶⁹

İlginçtir ki, Beyliklerin aynı döneme ait bakır sikkeleri de bezemeleri ile Bizans paralarına benzemektedir.⁷⁰ İlk örnekleri 12. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Danişmendli Beyi Melik Gazi Gümüştekin'in (1084-1134), 1122'lerden başlayarak Artuklu Beyi Hüsameddin Timurtaş'ın (1122-52), 1145'lerden başlayarak Saltuklu Beyi İzzeddin Saltuk'un (1145-74) sikkelerinde görülür. İzzeddin Saltuk'un bu tipteki tarihsiz bir sikkesinde Sultan Mesud'un adının geçmesi, beyliğin Selçuklulara tabiiyetini gösteren bir veridir.⁷¹ Ayrıca, egemenlik simgesi olarak da karşımıza çıkan davulun (tabl) Danişmendli Beyi Melik Gazi'ye hem Halife, hem de Sultan Sencer tarafından gönderilmiş olması dikkat çekicidir.⁷²

Sultan Mesud Dönemi'nden elimizde bir yapı ile biri bu yapıya ait iki minber kitabesi vardır. Konya'daki Alaeddin Camii'nin Kale Camii olarak inşa edilen doğu bölümüne, 1155 tarihli minber kitabesinden de anlaşıldığı gibi I. Mesud Dönemi'nde başlanmıştır (Resim 6). Aynı minberde yer alan II. Kılıç Arslan'ın adını taşıyan tarihsiz kitabe, caminin bu dönemde tamamlanmış olduğunu düşünmemize yol açmaktadır. Ayrıca, diğer bir kitabede adı geçen

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

Ahlat'lı amel-i üstad el-Hac Mengümberti'nin yapının mimarı olduğu, ününe bakılarak öne sürülebilir. Diğer kitabe, Karamanoğlu Beyliği zamanında, 1408-09 yılında Taceddin Mehmed Bey tarafından yenilenmiş Aksaray'daki Ulu Cami'nin tarihsiz, ancak I. Mesud'un adını veren kitabesidir (Resim 7). Ayrıca, minberin süpürgelik bölümündeki kitabede, mescit ve minberin mimarının Hoca Nüştekin el-Cemâlî olduğu yazılıdır. Hoca Nüştekin'in "devletin düzenleyicisi, haccın süsü" ibareleriyle tanıtılmasının yanı sıra, "devlet, yücelik ve kalıcılık yönündeki başarısı sürekli olsun" ifadesinin kullanılması, kendi konumunun yanı sıra, yapının tüm mimari etkinliğinden sorumlu olduklarını düşündüğüm mimarlar konusuna da farklı bir bakış getirmektedir. Ayrıca bu dönemde, Amasya'daki yenilenmiş Fethiye Camii 1116 yılında kiliseden camiye çevrilmiştir. Bugün mevcut olmayan Eski Camii de bu dönemin eseridir.⁷³

I. Mesud Dönemi'ndeki camilerin yanı sıra, bugün mevcut olmayan ve mezar kitabesine göre Mart 1115 tarihli Konya'daki Kadı Hürremşah Dar ül-Hadisi ve Amasya'daki 1145'lere tarihlenen Sultan Köprüsü'nün varlığı da bilinmektedir. I. Mesud zamanında, sonraki dönemlerden farklı olarak yapı sayısının azlığı ve camilerde sultan dışında başka hiçbir baninin adının geçmemesi, buna karşılık iki camide sanatçı adına yer verilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca, Kadı Hürremşah'la ilişkilendirilen bir darülhadis bu denli erken bir tarihte mevcudiyeti düşündürücüdür. Hürremşah'ın, Alaeddin Camii'nin 1236 tarihli vakfiyesini tanzim eden Kadılar Kadısı Ebu'l-Meali Ahmed'in babası olduğunu öne sürülmektedir.⁷⁴

"İzzeddin" (dinin değeri) unvanıyla anılan Sultan I. Mesud'un Aksaray kitabesinde, kendisini Rum ve Ermeni ülkelerinin hükümdarı olarak göstermesi dikkati çekmektedir.

Sultan I. Mesud'un Amasya civarında Simre şehrini inşa ettirdiği, içinde camiler, fakara ve yolcular için meskenler (zaviyeler) ve su tesisleri yaptırdığı; kendisi için burada yaptırdığı türbesine defnolunduğu, türbesinin vakıfları, Kur'an okuyucuları ve sair maaşlı vazifelileri bulunduğu rivayet edilmektedir.⁷⁵ Ancak Turan, bu rivayetin doğru olamayacağını, onun bu kasabayı inşası doğru olsa bile Konya'da hastalandığını, Selçuklu sultanlarının türbesini (Künbed-hane) onun inşa ettirdiğini ve babasının tabutunu da buraya getirmek istediğini, bu durumda naşının Simre'ye naklinin pek doğru olamayacağını öne sürmektedir.⁷⁶

4. yüzyılda Konya piskoposu olan Amphilochius adına İç Kale'de inşa edilen Kilise, Selçuklu Dönemi'nde mescide çevrilmiş ve "Eflatun Mescidi" olarak adlandırılmıştır.⁷⁷ Yapının hangi tarihten başlayarak mescit olarak kullanıldığı kesin olarak bilinmiyorsa da, İç Kale'deki önemli yapım etkinliklerini gerçekleştiren Sultan I. Mesud zamanında kilisenin de mescide dönüştürüldüğünü düşünmek makul görünmektedir.

I. Mesud Dönemi'nde beyliklerin de imar etkinliklerine katkıda buldukları anlaşılmaktadır. İlk örneğimiz, şimdiye kadar avlusundaki Artuklu Beyi Fahreddin Karaaslan'a (1144-67) ait vergi kitabesine dayanılarak 1146 ya da 1156 yıllarına tarihlenen Harput Ulu Camii'dir (Resim 8). Minber kitabesine dayanılarak yapı 1120 öncesine, Çubukoğulları zamanına yerleştirilebilir.⁷⁸ İç avlulu plan şeması ve bezemeli tuğla minaresiyle İran'daki Büyük Selçuklu camilerine yaklaşan yapı, enlemesine çok destekli, mihrap önünde bir birimi kaplayan küçük kubbesi ve son cemaat yeriyle onlardan ayrılır. Anadolu'daki son cemaat yeri bulunan en erken tarihli camidir. Diyarbakır'ın Çermik ilçesindeki Ulu Camii 1144-45 yılında Artuklu Beyi Fahreddin Karaaslan tarafından yaptırılmıştır.⁷⁹ Artuklu camilerinin en küçük ölçekli örneklerinden olan yapı, bu çevrede yaygın kullanılan enlemesine çok destekli plan şemasındadır (Resim 9). Danişmendililere ait 1143'lere tarihlenen Kayseri'deki Külük Külliyesi (cami-medrese-hamam), Artuklu çevresi dışındaki ilk yapı

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

topluluğudur.⁸⁰ Külliye'nin ana yapısı olan Cami büyük boyutlu, Artuklu örneğinden farklı olarak boyuna çok destekli ve mihrap önü kubbeli tiptedir (Resim 10-11). Yapının kuzeydoğu köşesindeki portalinde yer alan kitabede 1211 tarihi ve Danişmendli Beyi Yağıbasan'ın torunu Adsız Elti Hatun'un adı okunur. Yapının, kısmen yenilenmiş çini mozaik kaplı mihrabı da bu döneme ait olmalıdır. Şimdiye kadar ilk defa karşılaştığımız bu kadın baninin, yapının onarımını yaptırdığı anlaşılmaktadır. Medrese ise, Anadolu'daki bilinen en erken tarihli kapalı avlulu, tonoz örtülü ve kısmen iki katlı örnektir (Resim 12). Cami ve medrese ile birlikte yapıldığı düşünülen Hamam harap bir durumdadır.

Anadolu'da Türk döneminde inşa edilmiş ilk çifte hamamdır. Günümüze yalnız erkekler bölümünün bazı birimleri gelebilmiştir. Bitlis Ulu Camii'nin 1150-51 tarihli onarımı Dilmaçoğlu Beyi Ebu'l Muzaffer Muhammed tarafından gerçekleştirilmiştir. Çermik'ten daha büyük boyutlu olan yapı enlemesine çok destekli ve mihrap önünde tek birimin üzeri kubbeye örtülü plan şemasıyla, Artuklu Dönemi mihrap önü kubbeli anıtsal yapılarına geçişte önemli bir yer tutmaktadır (Resim 13).

Yenilenmiş yapılardan Diyarbakır'daki 1150-51 tarihli İnaloğlu beyi Ebu'l Kasım Ali tarafından muhtemelen mimar Hibetullah el-Gürganî'ye yaptırılmış Ömer Şeddad ve 1155 tarihli Cizre Ulu camileri de bu döneme ait yapılardır. Cizre Ulu Camii, biri yurdumuzda, diğeri ikisi yurt dışındaki müzelerde bulunan tunçtan ejder biçimli kapı tokmakları ile özel bir konuma sahiptir (Resim 14). Bilim ve kültürle yakından ilgilenen, ilim adamlarını ve sanatçıları koruyan Melik Hüsameddin Timurtaş'ın (1122-54), Mardin'deki Hüsamiye Medresesi ile karşısındaki Cami'yi inşa ettirdiği öne sürülür.⁸¹ Melik'in ayrıca Mardin'de büyük bir Kütüphane kurduğundan söz edilir.⁸²

Çok destekli plan şeması gösteren camilerden Artuklu örneklerinin enlemesine, Danişmendli yapılarının boylamasına düzene sahip olması, iki çevre arasında görülen önemli bir farklılık olarak dikkatimizi çekmektedir.

Beylik yapıları arasında, camiler ve yapı toplulukları dışında, iki Artuklu köprüsü sayılabilir. Hasankeyf'teki kitabesi bulunmayan harap durumdaki Dicle Köprüsü Arap coğrafyacısı İbn Havkal'a (10. yüzyıl) göre 1116 yılında Artuklu Beyi Karaarslan tarafından yaptırılmıştır.⁸³ Ana kemerinin 40 m.lik açıklığı ile bölgedeki en büyük köprüleri geçmiştir. Köprü'nün boyunun 100 m.'yi aştığı sanılmaktadır. İkinci köprü Diyarbakır'ın Silvan ilçesi yakınında, Batman suyu üzerindeki ünlü Malabadi Köprüsü'dür (Resim 15). Kitabesine göre 1147 yılında Artuklu Beyi Hüsameddin Timurtaş (1122-54) tarafından inşa ettirilmiştir.

Üç bölümden oluşan köprü doğu ve batıda hafif eğimle yollara bağlanmaktadır. Kayalıklar üzerine kurulmuş beş kemerli köprü'nün orta kemeri 38.60 m. açıklığındadır. Renkli taşlarla inşa edilmiş köprü yalnız mimari özellikleri açısından değil süslemesi ile de ayrı bir önem taşımaktadır. Biri üçgen, diğeri altıgen biçimli selyaranların üzerinde figürlü örnekler dikkati çeker. Bunlardan birinde çerçeve içinde, ayakta duran bir figür oturan ve ellerini uzatmış diğerk figüre bir şey sunmaktadır. Başlarında sivri uçlu birer külah vardır (Resim 16).

Altta ise ayakta duran bir insan figürü görülmektedir. Diğerk yüzde ise, iki sütuna dayanan güzel bir çerçeve içinde ışınlar ile bir güneş, tam ortada bir insan figürü ve güneşin altında da bir arslan vardır. Artukluların önemli merkezlerinden olan Mardin yakınındaki Koçhisar'ın (Kızıltepe/Dunaysır) bu dönemde uluslararası bir ticaret pazarı haline geldiği, Suriye ve Diyarbakır'ın yanı sıra Konya'dan gelen yerli ve yabancı tacirlerin uğrak yeri olduğu belirtilmekte; yoğun ticaret nedeniyle kısa zamanda gelişen yerleşimde hanlar,

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

çarşılar, funduklar, hamamlar, cami ve medreseler inşa edildiği belirtilir. Aynı dönemde, Diyarbakır yakınındaki surlarla kuşatılmış Meyyâfârân'ın (Silvan) de kalabalık çarşıları olduğu; tüm yapım etkinliklerinin Artuklu beylerinden Necmeddin Alpî (1154-76) ve oğlu Kutbeddin (1176-84) tarafından gerçekleştirildiğinden söz edilir.⁸⁴ Silvan'daki Dâr ül-Acemiye Sarayı da Necmeddin Alpî zamanında inşa edilmiş olmalıdır.⁸⁵ Ayrıca, Kızıltepe yakınındaki Harzem'de Artuklu beylerinin Kasr ül-Kutbî adı verilen çok gösterişli bir sarayları bulunduğu öne sürülür.⁸⁶ Muhtemeldir ki, saraya adını vermiş olan Artuklu Beyi Kutbeddin İlgazi (1176-84) tarafından yaptırılmıştır.⁸⁷

Danişmendli Melik Muhammed'in 6 Aralık 1143'te Kayseri'de ölümü, beyliğin taht kavgalarıyla sarsılmasına ve Selçuklular karşısında önemini yitirmesine neden oldu. Bu olaydan sonra Danişmendli Beyliği Malatya, Sivas ve Kayseri'de ayrı beyler tarafından yönetilen üç ayrı beyliğe bölündü.⁸⁸ Bu durum, Sultan Mesud'un topraklarını genişletmesini ve Anadolu'da üstünlük kazanmasını sağladı.

Sultan I. Mesud'un 1155 yılında ölümü üzerine yerine geçen oğlu II. Kılıç Arslan Elbistan meliki idi. Sultan Mesud öleceğini anlayınca ülkesini oğulları arasında paylaştırırken Kılıç Arslan'ı Konya tahtında sultan ilân ediyor, bütün devlet erkânı ve beylerin katıldığı bir merasimde kendisi tahttan inerek oğlunu oraya çıkarıyor; başına taç koyuyor ve herkes onun önünde eğilerek sultanlık merasimi yapıyordu.⁸⁹

II. Kılıç Arslan Selçuklu Sultanı olarak tahta çıktığında güçlü bir devletin yönetimini üstlenmişti. Kayseri dahil bütün Orta Anadolu'nun yanı sıra, Amasya ve Malatya Selçukluların eline geçmişti. Bu yörelerde Bizans topraklarını yönetimleri altına alan Selçuklular kuzeyde Eskişehir, güneyde ise Denizli yakınlarına kadar sokulmuşlardı. Kılıç Arslan'ın özellikle doğuda yaptığı fetihlerle artan gücü, Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'u (1143-1180) Zengiler ve Danişmendliler ile ittifaka zorladı.⁹⁰ Ancak, bir olay durumu tersine çevirecektir. Erzurum hükümdarı İzzeddin Saltuk'un kızını nikahlayan Kılıç Arslan, eşini getirtmek için bir gelin alayı gönderdi. Ancak, Danişmend oğlu Yağıbasan gelin alayına hücum edip Saltuk'un kızını aldı ve onun dinini değiştirdikten sonra yeğeni Zunnun ile evlendirdi. Kılıç Arslan ordusu ile Yağıbasan üzerine yürüdüysen de, Bizanslıların yardımıyla güçlenen Yağıbasan'ın ordusuna yenildi. Bunun sonucu olarak 1157'lerde kurulmaya çalışılan Anadolu'daki Türk birliği yeniden bozuldu.⁹¹

1162 yılında Kılıç Arslan, Bizans İmparatoru'nun yaptığı ittifakı bozmak için İstanbul'a gitmeye karar verdi. Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, zayıf duruma düşen Sultan'ı desteklemeyi çıkarına uygun gördü. Amaçlanan büyük tören, yer sarsıntısı nedeniyle oldukça sönük geçmişti. Sultan uzun bir süre imparator'un yanında kalmış ve özellikle at yarışlarıyla ilgilenmişti. "Sultan, kendisine çok saygı gösterilen bir konuk olarak bir süre İmparator Manuel'in yanında kaldıktan ve imparatorun hazinesinden, değer ve miktarının çokluğundan, imparatora acaba aynı miktarda değerli hazineler kalıp kalmadığı hakkında kendisinde şüphe uyandıracak kadar güzel hediyeler aldıktan sonra, kolu koltuğu bunlarla dolu, sevinçle yeniden ülkesine döndü....Sarayının muhteşem salonlarından birisine, sultana hediye etmeyi tasarladığı bütün şeyleri sıra sıra yerleştirtti. Bunlar birçok altın ve gümüş sikke, muhteşem giysiler, gümüş vazolar ve altın kadehler, değerli zarif kumaşlar ve diğer seçkin mücevherler"di.⁹² Aralarında yapılan ve Selçukluların aleyhine olan anlaşmaya göre, Sultan İmparator'dan aldığı büyük maddi yardıma karşılık, Bizanslılardan aldığı bazı şehirleri geri verecek ve Türkmenlerin akınlarına engel olacaktı.⁹³ Bu dönemde, Malatya Danişmendli Meliki Zulkarneyn için Takvim el-Adviya adlı eser Tabib İbrahim b. Ebu Said el-Ala'i tarafından yazılmıştır.⁹⁴

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

Bu arada, sultanın yokluğundan yararlanan Yağıbasan, 1163 Eylülünde Harput ve Çemişgezek bölgelerini ele geçirdi. Kılıç Arslan'ın amacı Yağıbasan'dan intikam almak ve kardeşi Şehinşah'ı bertaraf etmektir. Sultan Danişmendli topraklarına yürüyüp Sivas'ı işgal etti. Yağıbasan, damadı Şehinşah ile buluşmak ve birlikte Selçuklu saldırısına karşı koymak için Çankırı'ya gitti, 4 Ağustos 1164'de orada öldü ve Sivas'ta defnedildi. Nizameddin Yağıbasan Sivas ve Niksar'da imar faaliyetlerinde bulunmuş; cami, türbe (Danişmend Ahmed Gazi'nin), hânkah ve hanlar inşa ettirmiştir.⁹⁵

Kılıç Arslan Danişmendliler aleyhine genişleme siyasetini sürdürürken ulusal birliği sağlamaya çalıştı. Sultanın fetihlerine ve Anadolu'yu birleştirme emellerine en büyük engel teşkil eden Zengi Atabeyi Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölmesi üzerine Kılıç Arslan tüm Danişmend illerini fethetti. Danişmendli beylerinin Bizans sarayına kaçmalarıyla⁹⁶ Sultan, uzun süredir Selçuklularla rekabet eden Danişmendlileri ortadan kaldırarak Anadolu'da ulusal birliği sağladı. Danişmendliler'in bu dönemde, alışılmış Arapça yazılı ve bazen bezemeli, bazen de bezemesiz bakır sikkelerinin yanı sıra Bizans tipi paralar da basmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bu sikkelerin de bir yüzünde melikin adı ve unvanları ile bazen aynı yüzde, bazen de diğer yüzde Bizans paralarında görülen büstlerin benzerleri karşımıza çıkar.⁹⁷ Artukluların da bu türde benzer sikkeleri vardır.⁹⁸ Benzer bir durum, çoğu sikkesi bezemesiz olan Erzincan Mengüceklili Beyi Fahreddin Behramşah'ın 1167-68 ve 1183-84 tarihli iki sikkesinde de karşımıza çıkmaktadır.⁹⁹ Buna karşılık, Mengüceklili Beyi Seyfeddin Şehinşah'ın (1175-96) İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan tarihsiz bir sikkesinde, kendi ad ve unvanlarının yanı sıra yer alan Sultan II. Kılıç Arslan'ın adı ve unvanları, bu dönemden başlayarak Mengücekliler'in Divriği kolunun Selçuklulara tâbi olduğunu göstermektedir.¹⁰⁰

Selçukluların güçlenmesinden rahatsız olan Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, 1176 yılında büyük bir orduyla İstanbul'dan hareket etti. Bunun üzerine, güçlerini toplayan Kılıç Arslan'ın ordusuyla Bizans ordusu arasında Myriokephalon'da (Karamıkbeli) yapılan savaşı Selçuklular kazandı ve artık Anadolu'da üstünlük kesin olarak Selçuklulara geçti.¹⁰¹ İstanbul'da, İmparator'un yeğeninin sarayının duvarlarında, Konya Sultanı'nın kahramanlıklarını gösteren resimlerin bulunduğu dair rivayet de ilginçtir.¹⁰² Bizans tarihçisi Vasiliev, Bizans İmparatorluğu'nun 1453 yılında ortadan kalkışını bu bozgunla başlatmaktadır.¹⁰³

Kılıç Arslan, uzun mücadelelerden sonra yaşlanmış ve artık sefere çıkamaz olmuştu. Onun durumunu gören oğulları arasında veliahtlık kavgaları baş gösterdi. Sultan, eski Türk feodal devlet geleneğine göre daha iyi yönetebilmek için ülkeyi on bir oğlu arasında paylaştırdı.¹⁰⁴ Annesi Bizans imparatorluk ailesinden olduğu söylenen en küçüğüne ise başkenti ve devletin yönetimini bıraktı. Selçuklu sülalesinde ilk kez olarak en küçük oğluna, Firdevs'in Şahnâmesi'nden bir isim seçer ve ona Kayanidlerin bir kahraman kabilesinin kralının adı olan Keyhüsrev ismini verir.¹⁰⁵ Ancak ülkenin paylaşılması, daha sonra da görüleceği üzere huzuru ve istikrarı değil, huzursuzluğu getirir. Kardeşler, sultan olan babalarına bağlı olmakla birlikte, her melik kendi eyaletinde yarı bağımsız bir hükümdar konumundaydı. Kendi adlarına para bastırıyor, hutbe okutuyor, inşa ettirdikleri yapılara isimlerini yazdırıyor, ancak sultan unvanını alamıyorlardı.

Böylece Selçuklu toprakları, Kılıç Arslan'a ve Konya merkezine bağlı on bir beyliğe ayrılmış bulunuyordu. Şehzadelerin başkentleri birer kültür merkezi haline gelmişti. Nitekim, Niksar ve Koyulhisar meliki Nasreddin Berkyaruk Şah, eski İran efsanelerinden Hür-zâd u Peri-zâd kıssasını nazme almış ve bunun bir parçası bize kadar gelmiştir.

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

Selahaddin Eyyubi'nin emriyle 1191 yılında öldürülen Şeyh Şahabeddin Sühreverdi bir süre Konya'da kalmış ve kurucusu olduğu İshrakiyye felsefesini Anadolu'da yaymaya çalışmıştır. Bu felsefenin, Berkıyaruk Şah ve kardeşi Rükneddin Süleyman Şah tarafından benimsendiği öne sürülür.¹⁰⁶ Şahabeddin Sühreverdi de Pertevnamesi'ni onun namına yazmıştı. Rükneddin Süleyman Şah'ın kardeşi Melik Şah ve Keyhüsrev'in de Şeyh Mecdeddin İshak'a yazdıkları Farsça şiirler kısmen bize intikal etmiştir. Tiflis'li Şerefeddin Hüseyin (öl. 1231), Kifayet üt-Tıbb adlı eserini Melik Şah namına yazmıştır.¹⁰⁷ Süleyman Şah Malatyalı Muhammed b. Gazi'yi himaye etmiş, o da Ravzat ül-Ukul adlı terbiyevi eserini ona ithaf etmişti. Bu dönemde karşımıza çıkan meliklere ait tek kitabe, geçirdiği onarımlarla özgün niteliklerini yitirmiş Ankara'daki Alaeddin Camii'nin Aralık 1197-Ocak 1198 tarihli minberidir (Resim 17). Kitabede Kılıç Arslan oğlu Mesud'dan "melik" olarak söz edilmesine karşın, taşıdığı "üstün gelmiş melik, dünyaya ve dine hayat veren, Rum ve Yunan ülkelerinin meliki, Allah'ın yardımcısı" türündeki unvanlar Selçuklu sultanlarının taşıdığı unvanlara eşdeğerdir. Minberdeki ikinci kitabede, minberin ve muhtemelen yapının ustası olarak "neccar İbrahim b. Ebubekir er-Rumi" adı da yazılıdır. Kitabeye verisine dayanarak Oral, sanatçının Rumlu (Anadolulu) olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸

Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan 7299 envanter no'lu oyma tekniğindeki bitkisel bezemeli ahşap kapı kanatları Ankara Alâeddin Camii'ne ait olmakla birlikte, tarih ve isim içermez.

Ankara meliki Muhyiddin Mesud yapım etkinliklerinin yanı sıra, çevresine sanatçıları ve özellikle şairleri toplamıştır; bunların başında Bedi-i Engüriyei, Muhyevi-i Engüriyei ve Mahmud Engüriyei adlı şairler gelmektedir.¹⁰⁹ Melik'in İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan iki bakır sikkesinden biri 1191 tarihlidir.¹¹⁰ Ayrıca, Sivas Meliki Kutbeddin Melikşah ile Malatya Meliki Kayserşah'ın tarihsiz bakır sikkeleri vardır.¹¹¹ Bu sikkelerdeki figürlü bezemeler yine Bizans paralarındaki örnekleri anımsatır.

II. Kılıç Arslan sayesinde güçlenen ve Anadolu'da siyasal birliğe kavuşan Selçuklu Devleti, kardeşler arasında ve hatta babalarına karşı başlayan mücadele ile sarsılmış ve III. Haçlı ordusu bu parçalanmış ülkeden geçebilmiştir. Alman İmparatoru Frederik Barbarossa, III. Haçlı ordusunun başında 1190 yılında sınırlara geldiği zaman, Selçuklu Anadolu'su siyasal birliğini yitirmiş, saltanat mücadelelerine girişmiş ve Sultan Kılıç Arslan da Konya'da oğlu Kutbeddin Melik Şah'ın saltanat aracı haline gelmişti. III. Haçlı seferi, Selahaddin Eyyubi'nin Suriye'de Haçlılara karşı kazandığı büyük zaferler ve Kudüs'ün fethi (1189) üzerine başlamıştı. Bu durum nedeniyle Bizans İmparatoru II. Isaak Angelos (1185-95) ile Selahaddin Eyyubi arasında 1189 Haziranı'nda yapılan antlaşmaya göre, İstanbul'da camide hutbenin Selahaddin Eyyubi adına okunması, şehirdeki Müslümanların onun himayesi altında bulunması, buna karşılık yeni fethedilen Kudüs'teki kiliselerin Bizans İmparatorluğu'na ve Ortodoks mezhebine mensup din adamlarına verilmesi kararlaştırılmıştı; ortak düşmanlara, yani Selçuklular ile Haçlılara karşı ittifak yapılmış ve İstanbul camiiinde kesilmiş olan hutbe Müslüman tacirlerin katılımı ve büyük bir merasimle okunmuştur.¹¹² Bu sırada Kılıç Arslan ile oğlu Kutbeddin Melik Şah'ın elçileri Edirne'ye varmışlar, Alman ordusunun Anadolu'dan serbestçe geçmesi, kendi paraları ile erzak ve diğer gereksinim maddeleri almaları koşuluna dayanan bir anlaşma yapmışlardır.¹¹³ Uluborlu çevresinde Türkmenlerin saldırısına uğrayan Haçlılar, Akşehir ovasında ilk kez Selçuklu ordusu ile karşılaştılar. Selçuklular, 1190 Mayısı'nda Konya'ya doğru çekilmeye ve son savunmayı Konya önünde yapmaya karar verdiler. Alman ordusunun Konya yakınında, Sultan'a ait surla çevrili iki sarayını tahrip ettiği ve ırmakla sulanmış bir alana geldiği rivayet ediliyor ki, Almanların Meram bağlarında karargâh kurdukları anlaşılıyor.¹¹⁴

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

Selçuklular Konya önünde engeller ve hendekler yapıp ok yağmuru ile, zırhlı Alman ordusunu durdurmaya çalıştılar. Hendekleri ve surları aşmak isteyen düşman ordusunun hücumları püskürtüldü. İmparator ovada savaşırken, dükanın kumandasındaki ordular surları aşmayı başardılar. Şehre giren Haçlı ordusu çarşıları yağmalayarak erzak ve ganimetlerle gereksinimlerini karşıladı, birçok tahribatta bulundu. Bu olaydan on yıl sonra Altunaba vakfiyesi, Eski Çarşı yanında Yeni Çarşı'nın mevcudiyetini kaydeder¹¹⁵ ki, bunun bu tahribat sonucu olduğu anlaşılıyor. 14. yüzyıl Arap tarihçilerinden Hamdullah Müstevfi, kalenin II. Kılıç Arslan tarafından yaptırıldığını öne sürer.¹¹⁶ Muhtemeldir ki, Sultan I. Mesud zamanında imar edildiğini bildiğimiz İç Kale surları, Haçlı tahribatı sonucunda Sultan II. Kılıç Arslan tarafından onarılmıştır.

Kılıç Arslan ve Melik Şah, kaleden (Alaeddin tepesi) Frederik'e elçi göndererek barış önerisinde bulundular. Anadolu'da mücadelenin güçlüklerini bilen imparator bu öneriyi kabul etti. Böylelikle Haçlı ordusu Selçuklu topraklarından ayrıldı; Alman imparatoru da Silifke çayında boğularak öldü.¹¹⁷

Kardeşler arasındaki saltanat kavgalarından bıkan II. Kılıç Arslan, Uluborlu meliki küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına giderek veliaht yaptığı oğluyla birlikte, sultanlığını ilân etmiş Melik Şah'tan Konya'yı geri aldı ve Aksaray'ı kuşattı. Ancak, kuşatma sırasında hastalanan Kılıç Arslan 26 Ağustos 1192'de öldü.¹¹⁸

Kaynaklar, Kılıç Arslan'ın Anadolu'daki Müslüman olmayan tebaaya çok geniş bir dini hoşgörü gösterdiğini, özgür ve geniş görüşlü bir sultan olduğunu belirtirler. Vekayinâme'nin yazarı Michel ile 1181'de dost olmuştu. Malatya'ya gittiği zamanlarda onun, Müslüman bilim adamı ve filozofların katılımıyla huzurunda dini ve felsefi tartışmalar yaptırır. Michel'e göre, sultan daima yanında Kemaleddin adlı bir filozof bulundururdu. Kılıç Arslan, Malatya'da kaldığı bir ay içinde patrikle çeşitli sohbetler yapmış, ona hediyeler göndermiş, Süryanilerin kutsal bir yer kabul ettiği, aynı zamanda önemli bir kültür merkezi olan Bar-Sauma Manastırı'nı vergiden affeden bir ferman vermiştir.¹¹⁹ Bu dönemde Bar-Sauma Manastırı ve Malatya Katedrali tümüyle onarılmıştır. Zamanında, Anadolu'nun Ortodoks kiliseleri teşkilatını korumuş ve İstanbul patriği ile ilişkileri serbestçe devam etmiştir.¹²⁰ Michel'den önce Denis Bar Salibhi, daha sonra da Orta Çağ Monofizit bilginlerinin en büyüğü ve sonuncusu olan Bar Hebraeus bir süre burada yaşamıştır. Ayrıca, 1200 yıllarında Malatya'da yazılmış resimli bir Süryani İncil'i bulunmaktadır.¹²¹ Başta başkent Konya ve Malatya olmak üzere, Anadolu'nun çeşitli kesimlerindeki manastırlar serbestlik içinde etkinliklerini sürdürüyorlardı. Benzer bir durum Yahudiler için de geçerliydi. Yahudiler de Selçukluların önemli ticaret şehirlerine yerleşmeye başlamışlar, ayrı mahallelerde yaşamakla birlikte başta ticaret olmak üzere her tür etkinliklerini serbestçe yürütüyorlardı. Bizans kilisesinin sıkıcı baskısından kurtulmuş oldukları belirtilmektedir.¹²² II. Kılıç Arslan zamanındaki kültür etkinlikleri hakkında kaynaklarda yapısal ölçekte fazla bilgi yoktur. Kılıç Arslan zamanında Konya'dan geçen ve Müslüman ziyaretgâhları hakkında kitap yazan el-Herevî, şehirde zengin ve beylerin bahçelerinde mermerden erkek ve kadın heykelleri görmüş ve bunları tasvir etmiştir. Ayrıca, Obruk'ta bulunan bir ziyaretgâhta mescit, kilise ve heykeller bulunduğunu, bunların Türkler tarafından Hz. Ömer zamanında şehit olmuş Müslümanlar olarak ziyaret edildiğini, Rumların da bunları kendilerine ait sayarak buraya geldiklerini, iki din mensuplarının cami ve kilisede dua ettiklerini belirtir.¹²³ Bu dönemde, Tiflis'li Şerefeddin Hüseyin, Kamil ut-Tabir adlı Farsça eserini sultana ithaf etmiştir.¹²⁴

Ülkenin ekonomik gelişimine koşut olarak, gümüş ve bakır sikkelerinin yanı sıra,¹²⁵ ilk kez

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

olarak altın dinar Kılıç Arslan tarafından bastırılmıştır. Konya'da 1177-78 yılında basılmış altın sikke, Sultan'ın adını, "yüce sultan" unvanını, tarih ve darp yerini içermektedir.¹²⁶ Konya Alâeddin Camii'ndeki minber kitabesinde Kılıç Arslan, "halifenin yardımcısı, dünya ve dinin değeri, fatihler babası" ile "Arap ve Acemlerin sultanı, Rum ve Ermeni ve Frenk ve Şam ülkelerinin sultanı" unvanlarını kullanmıştır (Resim 6).

Sultan II. Kılıç Arslan, 1170 yılında yeniden kurduğu Aksaray'da (Archelais) kendisine bir saray (Aksaray adı buradan gelir), askerlerine evler inşa ettirirken şehirde camiler, medreseler, ribatlar (zaviye) ve çarşılar yaptırmış; Azerbaycan'dan buraya gaziler, bilim adamları ve tacirler getirmiştir. Çoğu kez burada oturduğu ve seferlerine buradan başladığı için Aksaray'a Dar üz-Zafer, Dar ül-Cihad veya Dar ür-Ribat unvanları verilmiştir. Ordusunda dini görevleri yerine getirmek ve gaza ruhunu canlı tutmak için bilim ve din adamları bulundururdu.¹²⁷

Kılıç Arslan, Danişmendlileri ortadan kaldırarak Anadolu'da ulusal birliği sağladıktan sonra, ekonomik ve kültürel kalkınmaya büyük önem vermiştir. Nitekim Haçlı kaynakları, Frederik Barbarossa'nın gelişinde Konyayı büyük ve görkemli, sur ve hendeklerle çevrili bir şehir ve ortasında kale olarak tanıtır. Haçlı ordusu, Sultan'ın şehir yakınındaki (Meram) iki güzel sarayını yıkmış, şehirde ve kalede Sultan'a ve oğlu Melik Şah'a ait sarayları görmüşlerdir.¹²⁸ Kılıç Arslan'ın oğlu II. Rükneddin Süleyman Şah zamanında, 1202 yılında düzenlenen Şemseddin Altunaba Vakfisi, bu dönem Konyası hakkında önemli bilgiler verir. Bu vakfiyede belirtilen yapıların bir bölümünün Kılıç Arslan zamanında mevcut oldukları düşünülebilir. Niğde'nin de Kılıç Arslan tarafından imarına ait bir mermer kitabe 14. yüzyılda şehrin Ereğli Kapısı'nda mevcuttu.¹²⁹

Bunların dışında, bir türbe ile bir hamam günümüzde mevcuttur: Konya Alaeddin Camii avlusundaki, muhtemelen Sultan'ın ölümünden önce 1190'larda inşa ettirdiği II. Kılıç Arslan Türbesi ile Aksaray'da harap durumdaki Eski Hamam. Cuhalı Yusuf adlı mimarın yaptığı Kılıç Arslan Türbesi ise, Anadolu'da başka hiçbir örneğini tanımadığımız ongen prizmal gövdeli kuruluşuyla dikkati çekmektedir. Ayrıca, üst katında güney duvarda büyük bir mihrap, kapının bulunduğu kuzey duvar dışında büyük nişler görülmektedir. Sultanların büyük bir bölümünün, çoğu çini kaplı sandukalarının yer aldığı yapı anıtsallığı, oranları ve mimari özellikleriyle sultan türbesi olarak yapıldığını göstermektedir (Resim 18-19).

Buna karşılık, mevcut olmayan bir imaret, bir medrese, bir bedesten, bir hamam, bir çeşme ile iki saray da bu dönemde inşa edilmiştir. Bu yapılar, Aksaray'da İç Kale'deki İmaret, Konya'daki Zeyneddin Medresesi, Aksaray'daki Bedesten, Aksaray'da iç kaledeki Hamam, 1175 yılında Selçuk Bey tarafından yaptırılmış Sivrihisar'daki Akdoğan Çeşmesi; Aksaray'da İç Kale'deki ve Akşehir'deki saraylardır.

Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki bezemeli çini parçalar muhtemelen sultan tarafından yaptırılmış harap durumda bulunan ve günümüze gelebilen doğu bölümü koruma altına alınmış Konya'da İç Kale'deki Köşk'e ait olmalıdır (Resim 5, 20-21). Yapımına Sultan I. Mesud zamanında başladığını belirttiğim İç Kale'deki Saray'a ait olduğu anlaşılan Köşk Sultan II. Kılıç Arslan'a mâledilmekte, ancak Sultan I. Keykubad tarafından onarıldığı için "Alâeddin Köşkü" olarak da adlandırılmaktadır. Konya'nın imarını ve surlarının yeniden inşasını gerçekleştiren Sultan II. Kılıç Arslan'ın Köşkü, İç Kale burçlarından biri genişletilerek yapılmıştır. Sanatçı kitabesi bulunmamasına karşın, Anonim Karamanoğulları Tarihi'nde sanatçısının, Sultan'ın Türbesi'nin mimarı Cuhalı Yusuf olduğu öne sürülür.¹³⁰ Alman araştırmacı Sarre'nin yapmış olduğu araştırmalarda, kerpiç, moloz

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

taş, kesme taş ve tuğladan yapılmış iki katlı ve üst katı balkonlu yapının duvarlarını bezeyen figürlü ve bitkisel bezemeli alçı ve çinilerin yanı sıra, bir bölümü minai tekniğinde olan çok sayıda keramik bulunmuştur (Resim 22-23).¹³¹

Kılıç Arslan ülkede siyasal birliği ve güvenliği sağladıktan sonra, doğu-batı doğrultusunda gelişen ve Anadolu'da birleşmeye başlayan büyük ticaret yolları da ekonomik ve kültürel kalkınmaya olanak sağladı. Nitekim, belirleyebildiğimiz ilk Selçuklu şehirdışı hanı (kervansarayı) da kendisi tarafından Aksaray'a bir konak uzaklıkta inşa edilmiştir. Aksaray-Nevşehir yolunun yapımı sırasında açık bölümü tümüyle yıkılan karma tipteki 1192 tarihine yerleştirilen Alay (Alai) Han, II. Kılıç Arslan tarafından yaptırıldığı öne sürülen ilk sultan hanıdır.

Ayrıca bu dönemde, bugün yıkık olan iki şehirdışı hanının daha yaptırıldığını biliyoruz. Bu yapılar, Kalınlar Boğazı Hanı ile Oklağı Han'dır.¹³² Alay Han, Anadolu'daki belirleyebildiğimiz ilk karma tipte, yani açık avlu ve kapalı bölümden oluşan hanlardandı. Bu plan şeması Anadolu'da çok benimsenecek, Orta Asya ve İran'da görülen açık avlulu ve dört eyvanlı geleneksel tipin yerini alacaktır. Günümüzde kapalı bölümün portali hem kuruluş ve bezemeleriyle daha sonraki taş portallere öncülük edecek, hem de kapı kemeri üzerindeki çift gövdeli ve tek başlı arslan motifi Selçuklu figürlü süsleme ikonografisinde önemli bir yere sahip olacaktır (Resim 24-25).¹³³ Bu motif salt süsleme amacıyla yapılmamıştır, diğer tüm süsleme örgeleri gibi simgesel yanı ön plana çıkmaktadır. Muhtemelen güçlü hükümdar imgesiyle, Selçukluların en parlak dönemlerinden birini yaşatan Sultan II. Kılıç Arslan'ı simgelemektedir. Sönmez, Alay Han'ın mimarının da, silik kitabesindeki "el-Hılatı" ibaresine ve devamındaki okunamayan, ancak "en-neccar" olabileceği düşünülen sanatçı ününe dayanarak, el-Hac Mengümberti olabileceği görüşündedir.¹³⁴ Sökmenli (Ahlatşahlar) Beyliği'nin (1100-1207) merkezi olan ve "Kubbet ül-islâm" olarak anılan Ahlat'ın daha 12. yüzyılın 2. yarısında önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemden sonra da Ahlatlı sanatçılar önemli yapılara damgalarını vuracaklardır.

II. Kılıç Arslan zamanında merkezde inşa edilmiş yapılara baktığımızda, doğrudan sultan tarafından inşa ettirilmiş tek cami, Konya Alâeddin Camii'nin doğu bölümüdür. Bu yapı, daha önce de belirttiğimiz gibi Kale/Saray Camii'dir ve yapımına I. Mesud zamanında başlanmış, II. Kılıç Arslan tahta geçtikten kısa bir süre sonra (1155) onun emriyle tamamlanmıştır.

Bu dönemde inşa edilmiş diğer camilerden özgünlüğünü büyük ölçüde koruyan beş, yenilenmiş iki ve mevcut olmayan bir örnek beylik eseridir. İlk yapımız, 1152-57 yılları arasına yerleştirilen ve mihrap önü kubbesinin eteğindeki kitabesinden Artuklu Beyi Necmeddin Alpî tarafından yaptırıldığı anlaşılan Silvan Ulu Camii; diğeri ise, kitabesine göre 1176 Ağustosunda Artuklu Beyi Nureddin Muhammed tarafından yaptırılmış Mardin Ulu Camii'dir. (Resim 26) Ayrıca Mardin Ulu Camii'nde, 17 Nisan 1186 Cuma günü Artuklu beyi Ebu Mansur Albkuş'un emriyle düzenlenmiş bir vergi kitabesi yer alır.

Kitabeden, Cami'nin yanı sıra, Medrese, Mekteb ve Çeşme'ye vakfedilenler sayılırken, caminin yanında bulunan Thiyl Çarşısı ile güneyindeki Hamam'dan, Mardin'deki Un Hanı, Kılıççılar, Kavaflar, Tüccarlar ve Bakkallar çarşıları ile Sığır Pazarı'ndan ve Mardin'in Köşk Vadisi'ndeki Sultan Bağları'ndan söz edilir. Yapının banisi olan Melik Muhammed'in Mardin Surları'nda 1172 tarihli bir kitabesi bulunduğu bilinmektedir. Silvan Ulu Camii, anıtsal ölçekteki ilk yapı olmasının yanı sıra, cami mimarisinde yaklaşık ikiyüz yetmiş yıl boyunca

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

aşılamayacak olan 13.50 m. çapındaki kubbesiyle de cami gelişiminde çok önemli bir yere sahiptir (Resim 27-28). Ayrıca, yapının cephelerinin düzenlenişi, özellikle de konsollu ve sahte galerili kuzey cephesi dikkat çekicidir. İki Ulu Cami de, Artuklu çevresinde yaygın olarak görülen dış avlulu, enlemesine çok destekli ve mihrap önü kubbeli tipin en gelişmiş örnekleridir.

Mevcut olmayan 1164 tarihli Mardin'deki Muzafferiye Camii medrese ile birlikte inşa edilmiştir; 1158-86 yılları arasına yerleştirilen medresenin banisinin Melik Muzaffer Kara Arslan olduğu belirtilmektedir. Caminin banisinin de aynı kişi olduğu düşünülebilir.

Diğer beyliklerden Danişmendliler iki, diğer üçü ise birer cami inşa ettirmişlerdir. 1165'lere yerleştirilen Niksar Ulu Camii, banisi bilinmeyen anıtsal ölçekte bir Danişmendli eseridir. Yapı iki kubbesi, haç tonoz örtüsü ve portalı ile dikkat çeker. İlk defa bu yapıda çok bölümlü plan şeması karşımıza çıkar (Resim 29). Buna karşılık, 1160 yılında Melik Salar Aydoğdu tarafından yaptırılmış Niksar'daki Cin Camii küçük boyutlu sade bir yapıdır. Tek mekânlı dikdörtgen planlı caminin ibadet mekânı sivri tonozla örtülüdür. Kitabesine göre 1179-80 tarihli olan Erzurum Ulu Camii, Saltuklu Beyi Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Yangın geçirmiş yapı 1967 yılında onarılmıştır. Boylamasına çok bölümlü yapı özgün durumunu büyük ölçüde yitirmiştir.¹³⁵ Diğer önemli bir mescit, Saltukluların merkezi Erzurum'da 12. yüzyıl sonlarında inşa edildiği öne sürülen Kale Camii'dir (Resim 30).¹³⁶ İç Kale burçlarından birisine yapılmış küçük boyutlu yapı, çok bölümlü ve mihrap önü kubbeli tipin ilginç bir çeşitlemesidir (Resim 31).

1180-81 tarihli Divriği Kale Camii ise, kitabesine göre Mengüceklî Beyi Şehinşah tarafından Meraga'lı üstad Hasan b. Piruz'a yaptırılmıştır. Çok bölümlü yapı, orta bölümün tonoz örtüsüne karşın, iki yandaki pandantif geçişli kubbeleriyle dikkati çeker. Ayrıca, hünkar mahfili ve tuğla-taş portalı ile de özel bir yere sahiptir (Resim 32). Yine Divriği'deki 1196 tarihli Sitte Melik Türbesi de aynı bani tarafından yaptırılmıştır. Melik Şehinşah'ın (1175-96) İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan tarihsiz bakır sikkelerinde bir yüzünde Sultan II. Kılıç Arslan'ın adı ve unvanlarının yazılmış olması, Mengüceklerin bu tarihten başlayarak Selçuklulara tabiyetini gösteren önemli bir veridir.¹³⁷ Ancak, yapı kitabelerinde yalnız kendi adı ve unvanları yazılıdır. Diyarbakır'daki, minare kitabesine göre 1160 yılında inşa edilmiş ancak büyük ölçüde yenilenmiş Kale Camii Nisan oğullarının yapısıdır. Kemaleddin Ebu'l Kasım Ali tarafından, masrafları kendisine ait olmak üzere yaptırılmış caminin mimarının, Diyarbakır'daki bazı önemli yapılarda çalışmış Hibetullah el-Gurganî'dir. Şanlıurfa Ulu Camii ise, bitişindeki medresenin kitabesine dayanılarak 1191 yılına ve Selahaddin Eyyubi'ye mal edilmektedir.

Beylik camilerinin hepsi anıtsal ölçekte yapılar olmalarının yanı sıra, mimari ve süsleme özellikleriyle de dikkati çekmektedirler. Dış avlulu Niksar ve Şanlıurfa Ulu Camileri, farklı yönelişlerine karşın birçok ortaklığı barındıran plan şemaları gösterirler. Niksar Ulu Camii, erken bir tarihte boylamasına çok bölümlü tipin önemli bir örneğini oluşturmanın yanı sıra; orta bölümde, eksenin güneyindeki kubbesi ile de ilginç bir çeşitleme ortaya koyar. Buna karşılık Şanlıurfa Ulu Camii, geleneksel enlemesine çok destekli Artuklu tipi yerine, aynı yönelişte çok bölümlü ve mihrap önü simgesel kubbeli bir uygulamanın ürünüdür. Her iki yapının iç mekânı da, kubbeler dışında haç tonozla örtülüdür. Dış avlusuz olmasına karşın Niksar Ulu Camii'ne benzer özellikler gösteren Erzurum Ulu Camii boylamasına çok bölümlü tipin değişik bir uygulamasıdır. Örtü sistemini, mihrap önünde kubbe, orta bölümde bindirmeli ahşap tavan oluşturur; diğer birimlerin örtü sistemi ise tartışmalıdır. Evliya Çelebi, örtü sisteminin ahşap destekler üzerine ahşap tavan; yapının restitüsyonunu

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

yapan Karamağaralı ise kârgir destekler üzerine sivri tonoz olduğunu öne sürmektedir. Erzurum Kale Mescidi ise, çok bölüntülü ve mihrap önü kubbeli tipin küçük boyutlu bir örneğidir. İç mekânın en egemen iki ögesi, mihrap önündeki pandantif geçişli kubbe ile kuzeyindeki haç tonoz örtülü birimdir. Yan bölümler sivri tonozlarla örtülmüştür. Çok bölüntülü tipin en gelişmiş ve örtü sistemi açısından Anadolu'daki ilk örneği Divriği Kale Camii'dir. İç mekânda orta bölümdeki birimler sivri tonoz, buna karşılık iki yandaki sekiz birim pandantif geçişli birer kubbeyle örtülüdür. Kubbenin iç mekâna büyük ölçüde egemen olduğu bu plan şeması ancak 14 ve 15. yüzyıllarda daha da geliştirilecek, Osmanlı Beyliği'nde iç mekândaki tüm birimlerin eşdeğerde kubbeyle örtüldüğü ve 1399-1400 tarihli Bursa Ulu Camii'nde kubbe sayısının 20'ye ulaştığı bir plan şemasına geçişi hazırlayacaktır. Çeşitli dönemlerdeki onarımlarla özgünlüğünü kısmen kaybetmiş Diyarbakır Kale Camii ise, diğer örneklerle karşın küçük ölçekte bir yapıdır. Tüm bu veriler, bu dönemde beyliklerin, özellikle cami alanındaki imar etkinliklerine Selçuklulardan daha fazla katkıda bulduklarını ve Selçuklularda da yaygın olarak kullanılacak yeni plan şemalarının uygulayıcısı olduklarını göstermektedir. Nitekim, Artuklu çevresi dışında, tüm beyliklerde boylamasına çok bölüntülü tipin yeğlendiği anlaşılmaktadır. Selçuklularda 13. yüzyılda doruğuna ulaşacak taş süslemeye katkılarını da görmezlikten gelmek mümkün değildir.

Sivrihisar'daki 1175 yılına yerleştirilen ve banisinin Şeyh Mehmed Efendi olduğu bilinen Kılıç Mescidi'nin yalnız minaresi ayakta. Horasanlı Şeyh Mehmed Efendi'nin (ölümü 1174-75), 530/1135-36 yılında kadı olarak görev yaptığı öne sürülmektedir.¹³⁸ Bu kadar erken bir dönemde, bir din adamının küçük boyutlu bir yapıda da olsa banisi olarak karşımıza çıkması ilginçtir. Diğer bir dikkat çekici örnek Konya-İlgın Mahmudhisar Tekkesi Köyü'ndeki Dediği Sultan Camii ve Tekkesi'dir. Yapı topluluğu, Sultan II. Kılıç Arslan'ın azadlı cariyesi olan ve kitabesinde "alim, dindar, din ve dünyaya boyun eğen, dünyanın şerefli kadını" olarak tanıtılan Şahnevber Atika tarafından 1180 yılında yapılmıştır.¹³⁹ Yapının mimarı, kitabesinde "Hatun'un kölesi" olduğu belirtilen Emineddin Mürgün'dür.

II. Kılıç Arslan Dönemi cami ve mescit sayıları ile bu yapıların banisi ve sanatçılarına baktığımız zaman bile, I. Mesud Dönemi'ne kıyasla çok daha zengin bir yapı programıyla karşılaşmaktayız. Selçuklu çevresi dışındaki banisi belirlenebilen yedi cami beyler tarafından yaptırılmıştır.

Selçuklu çevresinde inşa edilmiş ilk üç camide de (Konya Alâeddin, Aksaray Ulu ve Ankara Alâeddin camileri) usta adıyla karşılaşmamız vurgulanması gereken bir özelliktir. Bu sanatçılardan birinin minber kitabesinde kendini "en-neccar" olarak belirtmesine karşın, diğerinin "amel-i üstad" ünü kullanarak kendini ahşap ustalarından ayırmak istemesi ve muhtemelen de Konya'daki Kale Camii'nin ahşap ustası değil, yapımından sorumlu mimarı olarak karşımıza çıkması önemlidir. Ayrıca, bu ustanın Ahlatlı olması da dikkat çekici diğer bir husustur. Bu dönemde, sonraki dönemde (13. yüzyılın ilk yarısı) taş işçiliği ile ünlenecek Ahlatın önemli ustalar yetiştirdiği, bunlardan en azından birinin sultanın en önemli yapısında mimar olarak çalışmış olmasıyla öne sürülebilir. Nitekim, bu ustanın Sultan'ın en önemli ikinci yapısı olan Alay Han'da da çalışmış olması ihtimali, bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Ayrıca, beyliklerin inşa ettirdikleri camilerden ikisinde de, biri Meragalı, diğeri Curcanlı iki usta adının kitabelerinde belirtilmiş olması, Artuklu ve Mengüceklilerin Anadolu dışı çevrelerle, özellikle de Orta Asya ile ilişkilerini ortaya koyması açısından ilginçtir.

Bu dönemde, Danişmendli çevresinde iki önemli medrese karşımıza çıkmaktadır. Her ikisi

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

de Danişmendli beyi Yağıbasan tarafından yaptırılmıştır. Niksar'da harap durumdaki Yağıbasan Medresesi, günümüzde Niksar Melik Gazi Türbesi'nde yer alan kitabesine göre 1157 yılında yapılmıştır. Yapının örtü sistemi tümüyle ve duvarları kısmen yıkılmış olmakla birlikte, kapalı avlulu, iki eyvanlı ve özgününde avlusunun 10 m'yi aşkın bir kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Bu takdirde, Anadolu-Türk mimarisinde kubbe ile örtülü ilk kapalı avlulu medrese ile karşılaştığımızı söyleyebiliriz. İkinci örneğimiz Tokat'tan gelmektedir. Yapım tarihi sorunlu olmakla birlikte, kitabesinde bani adı bulunduğu için 1142-64 yılları arasına yerleştirebiliriz. Sağlam durumdaki Tokat Yağıbasan Medresesi kapalı avlulu, avlunun 14 m. çapında kubbeye örtülü olduğu iki eyvanlı bir medresedir (Resim 33). 14 m. çapındaki kubbesi Anadolu-Türk mimarisinin 14. yüzyılın ilk çeyreği sonlarına kadar yapılmış en büyük boyutlu kubbesi olmasıyla özel bir yere sahiptir. Kademeli üç kat geçiş sistemi de önemlidir. Nizameddin Yağıbasan'ın, günümüzde mevcut olmayan, ancak 1218 tarihli Sivas Keykavus ve 1225 tarihli Amasya Halifet Gazi Medresesi vakfiyelerinde adları belirtilen Sivas Nizameddin Hânkahı ile Amasya Yağıbasan Hanı'nın da banisi olduğu anlaşılmaktadır. İki yapı da, Yağıbasan'ın 1164 yılındaki ölümü dikkate alınarak bu tarihten önceye yerleştirilebilir. Kayseri-Pazarören'deki Melik Gazi Türbesi olarak bilinen yapı da Danişmendli Beyliği'ne aittir. Bu nedenle, Beyliği'nin yıkılış tarihi olan 1175 öncesine yerleştirilebilir. Dikdörtgen prizmal türbe tuğla işçiliği ile dikkati çekmektedir (Resim 34). Niksar'daki 1182-83 tarihli Hacı Çıkrık Türbesi olarak tanınan yapı Atabey Bedreddin Ebu Mansur Şehinşah, tarihsiz Kulak Türbesi ise Hacı Eseddin Arslandoğmuş tarafından yaptırılmıştır.

Bu dönemin diğer yapıları arasında, Mengüceklî Beyliği'ne ait Erzincan ili Kemah ilçesindeki Mengücek Gazi Türbesi olarak bilinen Selçuk Şah Türbesi önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Türbenin banisi, Mengüceklî beyi Behram Şah'ın oğlu ve Kemah valisi Selçuk Şah; sanatçısı ise Ömer b. İbrahim et-Taberî'dir. İki katlı ve dıştan sekizgen biçimli türbenin içten alt katı sekizgen, üst katı yuvarlak planlıdır; alt katı haç tonozla, üst katı içten kubbe, dıştan konik külâhla örtülüdür (Resim 35-36). 6 Ekim 1191 tarihli vakfiyesine göre, günümüzde mevcut olmayan Kemah'taki Hamam ile Darülaceze de Selçuk Şah tarafından yaptırılmıştır.¹⁴⁰ Büyük Selçuklu etkilerini özellikle tuğla işçiliğinde yansıtan türbe erken dönemin önemli örnekleri arasında sayılır. Kemah'taki diğer yapı kitabesizdir; Behram Şah Zaviyesi olarak bilinmekte ve 12. yüzyılın son çeyreğine ait bir Mengüceklî yapısı olarak tanınmaktadır (Resim 37). Zaviye ile ilişkili görebileceğimiz Erzincan Mengüceklî beyi Fahreddin Behramşah'ın Sultan'a tabiiyetinden söz edilir. Ayrıca, Sultan'ın damadı olmasının da bu bağlılığın sonucu olduğu belirtilir.¹⁴¹

Artuklu çevresinde önemli bir diğer köprü, Çermik ilçesindeki 1179-80 yılında Artuklu Beyi Necmeddin Alpî'nin kızı Zeyneb (Zübeyde) Hatun tarafından kendi parasıyla yaptırılan Köprü'dür. Zeynep Hatun'a maledilen diğer bir yapı ise, Diyarbakır'ın Hani ilçesindeki Hatuniye Medresesi'dir. Bugün çok harap durumda bulunan yapı açık avlulu ve üç eyvanlı medreselerdendir.¹⁴² Yapının ana eyvanı ve dıştan güney duvarı bitkisel ve geometrik düzenlemelerle bezelidir (Resim 38). Harap durumda bulunmasına karşın, Artuklu mimarisinde süslemenin önemli bir yer tuttuğu sayılı örneklerdendir. Bunda banisinin kadın olması da etkili olabilir. Yine bir kadın baninin eseri olan iki yapıdan söz edilebilir. Mardin'deki Sitti Radviyye Medresesi ve Hamamı, Artuklu Beyi Necmeddin Alpî'nin hanımı Sitti Radviyye tarafından 1176-85 yılları arasında yaptırılmıştır.¹⁴³ Büyük ölçüde değişikliğe uğramış Medrese'nin revaklı açık avlulu, iki eyvanlı ve çift katlı olduğu anlaşılmaktadır. Güney duvarı ortasında mihrap nişi bulunan güney eyvanı cami olarak kullanılmaktadır. Hamam ise, dört eyvanlı ve dört halvetli tiptedir. Artukluların bu dönemde üç cami, üç medrese, iki köprü ve bir hamam ile yapım etkinliğine en çok katkısı olan beylik olduğu

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

anlaşılmaktadır. Silvan surlarındaki Burçlardan birinde, Artuklu Beyi Necmeddin Alpî'nin 1165-66 tarihli kitabesi karşımıza çıkmaktadır.

İlginç bir veri Harran Surları'ndan gelmektedir. 1192 tarihli kitabesinden Ebu'l Kasım'ın attar olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca bu dönemde Artuklulara ait bazı el sanatı ürünleri de bilinmektedir. Bunların en ünlüsü, Innsbruck'ta Ferdinandeum Müzesi'nde bulunan bakırdan yapılmış mine tekniğindeki tabak/tastır (Resim 39). Mine tekniğinin bakır üzerine uygulandığı tek büyük boy İslâm örneğidir. İç kenarını nesihle yazılmış Arapça bir kitabe frizi dolaşır. Bu kitabede Hasankeyf Artuklu Beyi Rükneddin Davud'un (1108-44) adı geçer. Eser yalnızca tekniği açısından değil, süslemeleri ile de Bizans sanatının etkilerini yansıtır.

Ortasındaki büyük ve yuvarlak madalyonun içinde, Büyük İskender'in göğe çıkışını temsil ettiği öne sürülen bir tasvir görülür. İki tekerlekli arabada oturan genç bir hükümdarın grifonlar tarafından göğe çekilişi betimlenmiştir. Araştırmacılar, bu sahnenin Rükneddin Davud'un tasviri olduğunu, Davud'un Büyük İskender'le özdeşleştirilerek yüceltilmek ve sonsuzlaştırılmak istendiğini öne sürer. Ana sahnenin çevresinde, içinde hükümdarlık sembolleri bulunan altı madalyon yer alır. Bu madalyonlardan birinde, ağzında yılan tutan başı hâleli bir kartal; ikisinde kanatları ve kuyruğu çiçek gibi açmış tavus kuşu; diğer üç madalyonda ise hayvan mücadelesi (boğa ve geyiğe saldıran arslan ve grifon) görülür. Madalyonların arasında ise, iki grifon tarafından korunan palmiye biçimli hayat ağacı tasviri, sultani eğlence sahnelerini temsil eden rakkase ve amuda kalkmış akrobat figürleri görülür. Dışta da kaidenin çevresinin dolanan şeritte dolgu motifi olarak on iki kollu haçlar kullanılmıştır. Anadolu'ya gelmiş Horasanlı veya Anadolu Bizanslı bir usta tarafından yapılmış olabileceği doğrultusunda görüşler vardır.¹⁴⁴ Mimarlık ve el sanatı ürünlerinin yanı sıra, Şeyh Şahabeddin Sühreverdi'nin Elvah-ı İmadiyye adlı eserini Harput Artuklu Beyi İmadeddin Ebubekir'e (1185-1203) ithaf ettiği belirtilir.¹⁴⁵

Artuklu sikkeleri incelendiğinde, Hasankeyf Artuklularından Fahreddin Kara Arslan (1144-67) ile II. Kutbeddin Sökmen'in (1185-1200), Mardin Artuklu beylerinden I. Necmeddin Alpî'nin, (1154-76) Harput Artuklularından İmadeddin Ebubekir'in bakır sikkeleri, Bizans tarzındaki bezemeli erken geleneği büyük ölçüde devam ettirmektedir.¹⁴⁶ Artukluların Diyarbakır, Mardin ve Silvan gibi merkezleri, özellikle ticaretle kısa sürede zenginleşmişlerdir. Yukarıda sözünü ettiğim Mardin Ulu Camii'nin vergi kitabesi bile bu konuda önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca, başta İdrisî (12. yüzyıl), İbn Sa'id ve Marco Polo (13. yüzyıl) olmak üzere birçok coğrafyacı ve seyyah özellikle çeşitli ülkelere ihraç edilen dokumalarından övgüyle söz ederler.¹⁴⁷

Sökmenli Beyliği'nin (1100-1207) arasında Ahlat'ta egemen oldukları bilinmektedir. Ahlat 11. yüzyıldan başlayarak ticaretin yanı sıra, ilim ve kültür alanında da önemli bir merkez olmuştur. Nitekim, hem Konya'daki Kale Camii ve muhtemelen Alay Han'da, hem de daha sonra üzerinde duracağımız Divriği Külliyesi gibi taş yapılara damgasını vuran önemli sanatçıların bu merkezde yetiştikleri yazıtlarından da anlaşılmaktadır. "Kubbet ül-islâm" olarak tanınan Ahlat'ın önemini, Harzemşahlar ve Moğol istilalarından sonra büyük ölçüde yitirdiği kaynaklarda vurgulanmaktadır.¹⁴⁸ Hasankeyf Artuklu Beyi II. Sökmen'in eşi ve Saltuklu Beyi II. İzzeddin Saltuk'un (1132-68) kızı Şahbânû'nun Ahlat'ta önemli yapımlarında bulunduğu bilinmektedir. Saptanabilen tek kitabesi, Ahlat Kırk Burç'taki 16 Kasım 1164 tarihli onarım yazıtıdır. Bu onarımın "el-hesabî" (mühendis) ününü

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

taşıyan Karakuş tarafından yapıldığı belirtilir. Ayrıca aynı kaynakta, Şahbânû'nun taş ve kireçten dokuz köprü, Bitlis Kapısı'nda hanlar (funduklar) inşa ettirdiği yazılıdır.¹⁴⁹ Ahlat'ın demir işlerinin ve zırnığının (arsenik) çok ünlü olduğu ve çeşitli ülkelere ihraç edildiği; hatta Ahlat ile Erciş arasında büyük ticari gemilerin işlediği öne sürülür.¹⁵⁰

Anadolu'da 12. yüzyıl, Konya'dan Kayseri ve Sivas'a, Erzurum'dan Diyarbakır, Silvan ve Mardin'e kadar, yoğun uluslararası ticaretin de etkisiyle şehir hayatının çeşitli yapılarla canlılık kazandığı ve yapım etkinliklerinin yoğunlaştığı bir evredir. Bu dönem, beyliklerin, özellikle de Danişmendoğulları ve Artukoğulları'nın tüm sanat etkinliklerine damgasını vurduğu, görece olarak Selçuklu sanatının ve kültür ortamının, ülkede ulusal birliği sağlama kaygısıyla daha sönük kaldığı bir zaman dilimidir. Ancak, II. Kılıç Arslan'ın uzun sayılabilecek saltanatı zamanında artık şehir içlerindeki ve dışlarındaki farklı işlevlere cevap veren yapılarla Selçuklu sanatının biçimlenmeye başladığını; bu dönemin, 13. yüzyılın ilk yarısında çok daha çeşitli ve olgun örneklerle ifadesini bulacak yeni sanat anlayışının habercisi olduğunu öne sürmek pek yanlış bir yargı olmasa gerektir.

Prof. Dr. Aynur DURUKAN

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 7 Sayfa: 724-742

Dipnotlar :

1. İbn Bibi, Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, çev. M. N. Gencosman, Ankara 1941; Ay. yaz., El Evamirü'l- Ala'iyeh fi'l- Umurü'l- Ala'iyeh, haz. M. Öztürk, 2 cilt, Ankara 1996; Anonim, Selçuknâme, yay. F. N. Uzluk, Ankara 1952; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, çev. Ö. R. Doğrul, 2 cilt, 2. baskı, Ankara 1987 (1945).
2. Azimî, Azimî Tarihi. Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44), yay. A. Sevim, Ankara 1988; İbn'ül Ezrakî'l Farîki, Tarihü'l Farîki, yay. B. Abdüllâtîf, Kahire 1959; İbn Şaddad, el- Alakü'l-hatire fi zikri ümerai's Şam ve'l-Cezire, yay. S. Dehhan, Dımışk 1963; Kemal al-Din ibn al- Adim, Bugyat at-Talab fi Tarih Halab, yay. A. Sevim, Ankara 1976; Mateos, Urfalı Mateos Vekayi- nâmesi (952-1136), çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1962; Michel le Syrien, Chronique Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199), çev. Chabot, 4 cilt, Paris 1899-1924; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, çev. Ö. R. Doğrul, 2 cilt, 2. baskı, Ankara 1987 (1945).
3. Zonaras, Chronique, çev. St. Amour, Paris 1560; Niketas Khoniates, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. F. Işıltan, Ankara 1995; Anna Komnena, Alexiad, çev. B. Umar, İstanbul 1996.
4. O. Turan, "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, X (1946), s. 471-496; "Les souverains seldjoukides et leur sujets non-musulmans", Studia Islamica, 1953, s. 65-100; Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Ankara 1965; Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, 2 cilt, İstanbul 1969; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973; Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, 2. baskı, İstanbul 1984 (1971) 5. baskı, İstanbul 1984 (1971).
5. Erdoğlan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, 3. baskı, Ankara 1997.
6. Cl. Cahen, The Historiography of the Seljukid Period, London 1912; "The Turkish Invasion. The Seljukids (La première pénétration Turque en Asie Mineure)", A History of the Crusades, ed. K. M. Setton, I, Philadelphia 1958, s. 135-176; Pre-Ottoman Turkey. A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c. 1071-1330, London 1968; "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çev. N. Kaymaz, Tarih Araştırmaları Dergisi, VII/12-13 (1969): 193-221; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, çev. Y. Moran, İstanbul 1979; Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı), çev. Y. Yücel-B. Yediylidiz, 2. baskı, Ankara 1992 (1988).
7. Ş. Turan, Türkiye-İtalya İlişkileri, I, İstanbul 1990; T. Baykara, Anadolu'nun Selçuklular Devri'ndeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar, İzmir 1990.
8. W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen âge, çev. F. Raynaud, 2 cilt, Leipzig 1885; Yakın Doğu Ticaret Tarihi, çev. E. Z. Karal, Ankara 1975.
9. D. Kuban, Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul 1965; Batıya Göçün Sanatsal Evreleri, İstanbul 1993; "Orta Çağ Anadolu-Türk Sanatı Kavramı Üzerine", Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 103-117.
10. O. Arık, "The Culture of the Seljuk and Ottoman Periods. Art", Arts of Cappadocia, ed. L. Giovannini, London

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

1971, s. 35-43.

11. S. Ögel, "Ortaçağ Çerçevesinde Anadolu Selçuklu Sanatı", Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s. 131-138; Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler, İstanbul 1986; Anadolu'nun Selçuklu Çehresi, İstanbul 1994.
12. A. Sevim, "Selçukluların Anadolu Kültürüne Bakışı", Antalya IV. Selçuklu Semineri (Bildiriler), 13-14 Mart 1992, Antalya 1993, s. 80-82; "İlk Anadolu Beyliklerinde Kültür, İmar ve Ekonomik Etkinliklere Genel Bir Bakış", Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995, s. 93-99.
13. H. Crane, "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia", Journal of the Economic and Social History of the Orient, XXXVI (1993), s. 1-57.
14. A. Durukan, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kaynakları Çerçevesinde Baniler", Sanat Tarihi Defterleri, (2001), s. 43-132.
15. M. Cunbur, "Kültür Mirasımızda Selçuklu Kadını", Eskişehir I. Selçuklu Eserleri Semineri, 17-18. VIII. 1989, Eskişehir 1990, s. 13-20; A. Durukan, "Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler", Vakıflar Dergisi, XXVII (1998), s. 15-36.
16. L. Mayer, Islamic Architects and their Works, Genève 1956; Islamic Woodcarvers and their Works, Genève 1958.
17. Z. Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Sanatçıları. I. "Ağaç İş Ustaları", Erzurum 1988; Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum 1993.
18. Z. Sönmez, Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar, Ankara 1989.
19. A. Durukan, "Anadolu Selçuklu Döneminde Bani-Sanatçı İlişkileri", Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı. Sanat Yazıları, ed. M. Denктаş-Y. Özbek, Kayseri 2001, s. 247-278.
20. A. Sevim, Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah, Ankara 1990, s. 4; Cl. Cahen, a.g.e. (1992), s. 11.
21. Cl. Cahen, a.g.e., (1992), s. 15.
22. A. Sevim, a.g.e., (1990), s. 7.
23. Ay. es., s. 11.
24. O. Turan, a.g.e., (1984), s. 24-32; A. Sevim, a.g.e., (1990), s. 12-13; Cl. Cahen, a.g.e., (1992), s. 20-24.
25. M. A. Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", Belleten, LVII (1993), s. 71-79, bil. s. 73-74.
26. Anna Komnena, a.g.e., s. 25.
27. Michel le Syrien, a.g.e., III, s. 172.
28. M. A. Köymen, a.g.e., s. 76-77.
29. Anna Komnena, a.g.e., s. 126.
30. Michele le Syrien, a.g.e., III, s. 172.
31. A. Sevim, a.g.e. (1988), s. 87; Cl. Cahen, a.g.e. (1992), s. 37.
32. Abu'l-Farac, Gregory, Abu'l-Farac Tarihi, çev. E. A. W. Budge-Ö. R. Doğrul, I, 2. baskı, Ankara 1987, s. 331.
33. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 69; A. Sevim, a.g.e. (1988), s. 87; Cl. Cahen, a.g.e. (1992), s. 37. Mateos, a.g.e., s. 161'de kesin tarih vermemektedir.
34. Michele le Syrien, a.g.e., II, s. 32-33.
35. A. Sevim, a.g.e. (1990), s. 33.
36. Anna Komnena, a.g.e., s. 195; Kamal ad-din, a.g.e., s. 83; Aksarayî, a.g.e., s. 115; Abu'l-Farac, a.g.e., I, s. 333.
37. C. Texier, Description de l'Asie Mineure, I, Paris 1839, s. 38.
38. A. Sevim, a.g.e. (1990), s. 27-28.
39. Anna Komnena, a.g.e., s. 197.
40. S. Runciman, A History of the Crusades, I, Cambridge 1957, s. 183-194; Ay. yaz., Haçlı Seferleri Tarihi, çev. F. İşıltan, I, 3. baskı, Ankara 1998, s. 142-149; P. M. Holt, The Age of the Crusades, London-New York 1986, s. 21-22; I. Demirkent, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan, Ankara 1996, s. 28-32.
41. Zonaras, a.g.e., XVIII, s. 737.
42. Anna Komnena, a.g.e., s. 265.
43. Ay. es., s. 269-271; ayrıca Çaka Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. N. Kurat, Çaka Bey, Ankara 1987.

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

44. İbn el-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, yay. C. J. Tornberg, XII, Lugduni Batavorum 1876, s. 162.
45. I. Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), I, Ankara 1990, s. 1.
46. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 107; I. Demirkent, a.g.e. (1996), s. 52-53.
47. Michel le Syrien, a.g.e., I, s. 193.
48. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 108-109, 149; I. Demirkent, a.g.e. (1996), s. 55-56.
49. O. Turan, a.g.e., s. 109; Cl. Cahen, a.g.e. (1992), s. 54; I. Demirkent, a.g.e. (1996), s. 56-58.
50. Mateos, a.g.e., s. 272; Aksarayî, a.g.e., s. 126.
51. Mateos, a.g.e., s. 231.
52. H. Erkiletlioğlu-O. Güler, Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri, Kayseri 1996, s. 42.
53. T. Cantay, "Bir Kuzeybatı Anadolu Gezisinden Notlar", Sanat Tarihi Yıllığı, VII (1976-77), s. 21-40, bil. s. 25-27.
54. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 126.
55. M. Bayram, "Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser 'Kaş al-'Akaba'", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII/3-4 (1979), s. 271-287.
56. Michel le Syrien, a.g.e., III, s. 199; Abu'l-Farac, a.g.e., I, s. 349.
57. A. Altun, Mardin'de Türk Devri Mimarisi, İstanbul 1971, s. 66-69.
58. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 167-173.
59. M. H. Yınanç, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 471.
60. Niketas Khoniates, a.g.e. (1995), s. 36.
61. Anonim, a.g.e., s. 34.
62. Niketas Khoniates, a.g.e. (1995), s. 40-42.
63. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 183.
64. Michel le Syrien, a.g.e., s. 276.
65. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 183-185.
66. Anonim, a.g.e. (1952), s. 38.
67. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 192.
68. Ay. es., s. 194. Yazar, Selçuklularda ilk bakır sikkenin Sultan I. Mesud zamanında bastırıldığını belirtmektedir. Ancak, daha önce vurguladığımız gibi, ilk bakır sikkenin Sultan I. Kılıçarslan zamanında basıldığı yeni çalışmalarla ortaya çıkmıştır. Bkz. s. 8, dipnot 58.
69. İ. Artuk-C. Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri. Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, I, İstanbul 1971, s. 350, no. 1059; M. Broome, A Handbook of Islamic Coins, London 1985, s. 111.
70. P. Casanova, "Numismatique des Danishmendides", Revue Numismatique, Paris 1894-96, s. 308; İ. Artuk-C. Artuk, a.g.e., s. 384-387, 389, 396-397; H. M. Brown, "Some Reflections on the Figured Coinage of the Artuqids and Zengids", Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles, ed. D. K. Kouymjian, Beirut 1974, s. 353-358; M. Broome, a.g.e., s. 87-88; N. Lowick, Coinage and History of the Islamic World, ed. Joe Cribb, Aldershot-Norfolk 1990, s. 95-99.
71. İ. Artuk-C. Artuk, a.g.e., I, s. 389.
72. O. Turan, a.g.e. (1988), s. 40.
73. İbn Bibi, a.g.e. (1941), s. 161.
74. İ. H. Konyalı, Abideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi, Konya 1964, s. 843.
75. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, I, İstanbul 1327/1909, s. 412.
76. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 195.
77. F. W. Hasluck, Christianity and Islam under the Sultans, I, Oxford 1929, s. 17, 22; II, s. 364-365; S. Eyice, "Konya'nın Alâeddin Tepesinde Selçuklu Öncesine ait bir Eser: Eflâton Mescidi", Sanat Tarihi Yıllığı, IV (1970-71), s. 269-303.
78. A. Durukan, "Harput Ulu Camiinin Düşündürdükleri", Dünü ve Bugünüyle Harput (Sempozyum: 24-27 Eylül 1998-Elazığ), yay. haz. F. Karaman, Elazığ 1999, s. 305-337, bil. s. 307-312.
79. R. H. Ünal, Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme, Erzurum 1975, s. 5-12.

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

80. E. Yurdakul, Kayseri-Külük Camii ve Medresesi, Ankara 1996. Hamam için ayrıca bkz. Y. Önge, a.g.e., s. 131-140.
81. Kâtip Ferdî, a.g.e., s. 19.
82. İbn ül-Ezrak, a.g.e., s. 179a.
83. C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri (Orta Çağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar), Ankara 1975, s. 39.
84. Kâtip Ferdî, Mardin Mülûk-ı Urtukiyye Tarihi (944 H.), yay. Ali Emiri, İstanbul 1331 (1913), s. 22-25.
85. Sarayda geçen bazı olaylar için bkz. İbn ül-Ezrak, a.g.e., s. 194b-195a.
86. İmâdeddin İsfahanî, el-Bark uş-Şâmi, s. 52b.
87. O. Turan, a.g.e. (1973), s. 208.
88. Michel le Syrien, a.g.e., I, s. 253; Abu'l-Farac, a.g.e., II, s. 376-377.
89. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 197.
90. A. Çay, a.g.e., s. 18-19.
91. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 201; A. Çay, a.g.e., s. 35.
92. Niketas Khoniates, a.g.e. (1995), s. 82-83.
93. Michel le Syrien, a.g.e., I, s. 319; Abu'l-Farac, a.g.e., II, s. 399.
94. M. H. Yınanç, a.g.e., s. 474.
95. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 202; A. Çay, a.g.e., s. 41-42; Niketas Khoniates, a.g.e. (1995), s. 83-84.
96. Niketas Khoniates, a.g.e. (1995), s. 84.
97. P. Casanova, a.g.m., s. 311-313.
98. İ. Artuk-C. Artuk, a.g.e., s. 390-393, 397-399.
99. Ay. mak., s. 87, 312.
100. M. van Berchem-Halil Edhem, Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. III. Asie Mineure, I, s. 104; İ. Artuk-C. Artuk, a.g.e., I, s. 389.
101. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 209; A. Çay, a.g.e., s. 68-78; Niketas Khoniates, a.g.e. (1995), s. 124-131.
102. G. de Tyr, Histoire, neş. M. Paulin, II, Paris 1879, s. 379.
103. A. Vasiliev, Histoire de l'Empire Byzantin, II, Paris 1928, s. 87.
104. Kutbeddin Melik Şah Sivas ve Aksaray'a; Rükneddin Süleyman Şah Tokat ve çevresine; Nureddin Sultan Şah Kayseri bölgesine; Muğiseddin Tuğrul Şah Elbistan'a; Muizeddin Kayser Şah Malatya'ya; Muhyiddin Mesud, Ankara merkez olmak üzere Çankırı, Kastamonu ve Eskişehir'e; Gıyaseddin Keyhüsrev Uluborlu ve Kütahya çevresine; Nasreddin Berkyarukşah Niksar ve Koyulhisar'a; Nizameddin Argunşah Amasya'ya; Muzaffereddin Arslan Şah Niğde'ye; Şücaeddin Sancar Şah da Ereğli ve güney uçlarına melik olarak atandı. Bkz. İbn Bibi, a.g.e. (1941), s. 24.
105. Rudolf Fahrner, "Alaeddin Keykubad", Robert Boehringer. Eine Freundesgabe, Tübingen 1957, s. 193- 231, bil. s. 194.
106. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.m., s. 290.
107. W. Pertsh, Die persichen Handschriften, Wien 1859, s. 64.
108. M. Z. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", Vakıflar Dergisi, V (1962), s. 23-77, bil. s. 34.
109. İbn Bibi, a.g.e. (1941), s. 25, 59, 91.
110. İ. Artuk, "Abbasi, Selçuk, Artuk veBurcu Memluklarına Ait Nadir Sikkelerden Birkaçı", V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-17 Nisan 1956, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1960, s. 216-225, bil. s. 217; İ. Artuk-C. Artuk, a.g.e., I, s. 352-353.
111. İ. Artuk-C. Artuk, a.g.e., I, s. 352.
112. İbn ül-Esir, a.g.e., XII, s. 19.
113. Taçenon, Bibliotheque des Croisades, fr. çev. Michaud, Paris 1829, s. 28.
114. Niketas Khoniates, Historia, Bonn 1835, s. 538-544.
115. O. Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri. I. Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten, XI (1947), s. 197-

SELÇUKLU DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMINDAN BİR KESİT: XII. YÜZYIL

- 235, bil. s. 220.
116. Nakleden G. Le Strange, a.g.e., dipnot 61, s. 148.
117. Niketas Khoniates, a.g.e. (1835), s. 545; İbn ül-Esir, a.g.e., XII, s. 35.
118. İbn ül-Esir, a.g.e., XII, s. 35; A. Çay, a.g.e., s. 113.
119. Michel le Syrien, a.g.e., IV, s. 390-391, 394-395.
120. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 231.
121. Cl. Cahen, a.g.e. (1968), s. 214; Ay. yaz., a.g.e. (1979), s. 213.
122. O. Turan, a.g.m. (1953), bil. s. 68-72, 76-79, 91-93; Cl. Cahen, a.g.e. (1968), s. 212-215; Ay. yaz., a.g.e. (1979), s. 205-214, bil. s. 213-214; Ş. Turan, a.g.e., s. 89.
123. el-Herevi, Kitab üz-Ziyarat, nşr. D. Sourdel-Thomine, Damas 1953, s. 59-60.
124. S. Ünver, Selçuk Tababeti, Ankara 1940, s. 90.
125. İ. Artuk-C. Artuk, a.g.e., I, s. 350-351.
126. İ. Artuk, "Abbasi ve Anadolu Selçukilerine ait iki Eşsiz Dinar", İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, 8 (1958), s. 44-46, 86-87, bil. s. 46.
127. İbn Bibi, a.g.e. (1941), s. 137-138; Aksarayı, a.g.e., s. 38; Anonim, a.g.e., s. 38.
128. Michaud, a.g.e., IV, s. 180-181.
129. O. Turan, a.g.e. (1984), s. 234, dipnot 92.
130. Ş. Uzluk, Mevlevilikte Resim, Resimde Mevleviler, Ankara 1957, s. 31.
131. F. Sarre, Konya Köşkü, çev. Ş. Uzluk, Ankara 1967, s. 7-26.
132. İbn Bibi, a.g.e. (1941), s. 268-269.
133. S. Ögel, "Selçuk Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü", Belleten, XXVI (1962), s. 529-538.
134. Z. Sönmez, a.g.e., s. 184-185.
135. H. Karamağaralı, "Erzurum Ulu Camii", Yıllık Araştırmalar Dergisi, III (1981), s. 137-177.
136. R. H. Ünal, Les monuments islamiques anciens de la ville d'Erzurum et de sa région, Paris 1968, s. 18-22.
137. Sikke için bkz. İ. Artuk-C. Artuk, a.g.e., I, s. 389.
138. T. Özalp, Sivrihisar Tarihi, Eskişehir 1961, s. 43.
139. Yapı topluluğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Bakırer-S. Faroqi, "Dediği Dede ve Tekkeleri", Belleten, XXXIX (1975), s. 447-471.
140. R. Yinanç, "Mengüceklere ait bir Vakfiye Sureti", Tarih Araştırmaları Dergisi, VIII-XII/14-23 (1970-74), s. 17-21, bil. s. 18-19.
141. Anonim, a.g.e., s. 39; Michel, a.g.e., s. 405.
142. A. Durukan, "Hani Hatuniye (ZeynepHatun ya da Zeynebiye) Medresesi", Vakıflar Dergisi, XX (1988), s. 131-168.
143. A. Altun, a.g.e., s. 74-78, 112-114; ayrıca hamam için bkz. Y. Önge, a.g.e., s. 121-130.
144. S. Redford, "How Islamic is it? The Innsbruck Plate and its Setting", Muqarnas, VII (1990), s. 119-135.
145. L. Massignon, Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islam, Paris 1929, s. 113.
146. Sikkeler için bkz. İ. Artuk-C. Artuk, a.g.e., I, s. 396.
147. İdrisî, Géographie d'Edrisi, çev. Jaubert, Paris 1824, s. 153; İbn Sa'id, a.g.e., s. 86a; Marco Polo, a.g.e., s. 25.
148. İbn Bibi, a.g.e. (1941), s. 147.
149. İbn ül-Azrak, a.g.e., s. 194b, 196b.
150. O. Turan, a.g.e. (1973), s. 118-119 ve dipnot 90.